



Vestjyllands Oldtidsbebyggelse.

Indledende Undersøgelser: Jordbundsforholdene i
Vestjylland

og deres Indflydelse paa Vestjyllands Plantevækst
og ældste Bebyggelse1).

Historie/Jyske Samlinger, Bind 5. række, 1 (1932)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_5rk_0001-PDF/ho_5rk_0001_75609.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=75609>

pdf genereret den : 28/5-2008

Vestjyllands Oldtidsbebyggelse.

Indledende Undersøgelser: Jordbundsforholdene i Vestjylland og deres Indflydelse paa Vestjyllands Plantevækst og ældste Bebyggelse¹⁾.

Af N. Overgaard.

Indledning S. 1. Vestjyllands Jordbundsforhold S. 7. Vindens Virkning S. 9. Udvadskningen af Kalk gennem Tiderne og dens Indflydelse paa Plantevæksten S. 19. Skoven og Heden S. 22. Bebyggelsen S. 34. Den arkæologiske Opfattelse af Oldtidsbebyggelsen S. 54. Gravhøjenes Fordeling i Forhold til Bebyggelserne S. 62. Historisk Tilbageføring S. 76. Bebyggelsesformerne S. 88. Herredsinddeling og Herredsskel S. 94.

INDLEDNING

Ved Undersøgelser over Danmarks ældste, faste Bebyggelse og om hvor den har ligget, har de forskellige Forskere, som bekendt, anvendt forskellige Metoder, hver sin, efter som den enkeltes Forudsætninger har været. Derved er fremkommet Bidrag til Sagens Løsning af f. Eks. sproglig, arkæologisk og topografisk Art, samt Kombinationer af disse og flere andre Synspunkter.

Hver af de antydede Videnskaber kan vel nok give

¹⁾ Til Udførelsen af de Undersøgelser, hvorpaa dette Arbejde er bygget, er der ydet Understøttelse fra Den grevelige Hjelmstjerne-Rosenkroneske Stiftelse. Jeg bringer herved den nævnte Stiftelse min bedste Tak derfor.

Bidrag til Klaring af Spørgsmaalet, men det gælder for dem alle, at de ikke kan være Udgangspunkt. Før der bliver Anvendelse for dem, maa der være foretaget en Undersøgelse paa Stedet af de naturlige Betingelser for, at Mennesker og Husdyr har kunnet finde Føden der, uden Anvendelse af en Landbrugsteknik, som Datidens Mennesker ikke kendte.

Det er dog ubestrideligt, at der, for at der kunde leve Mennesker med deres Husdyr paa en bestemt Egn, maatte være saadanne Naturforhold, at de kunde finde Føden der. Jorden maatte være af en saadan Art, at den uden nogen særlig indgaaende landbrugsteknisk Behandling kunde yde Korn til Føde til Menneskene, og ved Siden af eller i Nærheden maatte der være naturlige Græsgange til Husdyrene. Navnlig dette sidste er det meget vigtigt at huske paa, da Datidens Mennesker sikkert fuldstændigt manglede Indsigt i at forbedre en Græsmark, end sige at frembringe en saadan. Ligeledes maa det erindres, at for at faa en ordentlig Græsmark maatte man have temmelig lave Jorder; de høje var gerne for tørre, saa de gav mindre Græs. Dette maatte medføre, at Bebyggelsen maatte blive tyndere paa en saadan Egn.

Var der en Egn, f. Eks. Hederne, der hverken kunde give Korn eller Græs, saa var den absolut ubeboelig, og kan ikke have huset Mennesker, selv om der findes Minder om deres Færden og f. Eks. Gravhøje.

Findes der Gravhøje paa Steder, hvor al sund Sans, eventuelt støttet ved Jordbundsundersøgelser, siger os, at der ikke i Nærheden har været Livsbetingelser for Mennesker og Husdyr, kan man ikke — af doktrinære Grunde — paastaa, at Bopladserne har ligget tæt op ad eller i Nærheden af Gravhøjene.

Blandt de forskellige Synspunkter, som kan anlæg-

ges, for at give en Mening om, hvorledes den ældste, faste Bebyggelse har udformet sig, gaar det vist ikke an ganske at glemme at tage Hensynet til de naturlige Livsbetingelser og de dalevende Menneskers tekniske Stade med i Overvejelserne, samt navnlig at kombinere disse to Ting: Hvad bød Naturen af Fødemidler til Mennesker og Husdyr paa en bestemt Egn? og hvad kunde en Befolkning ved Overgangen fra Naturfolk til Kulturfolk foretage sig for at gøre sig Jorden underdanig?

Det ses ikke, at nogen her hjemme har forsøgt at undersøge disse Forhold og navnlig at anstille Sammenligninger mellem dem. Det er saa meget mere mærkeligt, at dette ikke er forsøgt, da det jo i Virkeligheden er den eneste Vej, der fører til Spørgsmaalets Løsning. Man maa erkende Menneskets absolutte Afhængighed af Natur- og Jordbundsforholdene, før man prøver at løse et Beboelsesspørgsmaal.

Med Hensyn til Spørgsmaalet om, hvorledes Naturforholdene var i Oldtiden, da er det jo saaledes, at mange af disse Forhold ikke har ændret sig gennem Tiderne. Den Bakke, der i Dag er for høj og for tør til at frembringe Korn og Græs, var det i de fleste Tilfælde ogsaa i Oldtiden. Andre Forhold har ændret sig siden hin Tid, men Ændringerne er foregaaet i en bestemt Retning og efter bestemte Love, saa Følgerne af disse Ændringer ogsaa i nogen Grad kan overses.

Med Hensyn til Menneskets Evne til at udnytte vanskeligt tilgængelige Jorder er der jo foregaaet en meget stor Udvikling, som ligeledes kan overses; man skal ikke saa grumme langt tilbage i Tiden, før Men-

nesket saa at sige maatte nøjes med, hvad Jorden gav godvilligt, den lod sig ikke tvinge. Man kan ganske bestemt sige, at Stenaldermennesket f. Eks. ikke havde meget Begreb om Jordbehandling og ingen Merglings-, Kalknings- eller Gødskningsteknik, saa det i al Fald for Forfatteren af nærværende Redegørelse ikke synes særlig vanskeligt at faa et temmelig bestemt Indtryk af, hvorledes en Befolkning af den Tids Mennesker med dens Landbrugsteknik, eller rettere Mangel derpaa, naturnødvendigt maa have stillet sig over for Jorden, hvilke Jorder Befolkningen ifølge sit »tekniske« Stade har maattet lade ligge, og hvilke Jorder den har kunnet udnytte.

Ved en saadan landbrugsvidenskabelig Undersøgelse vil man ofte være i Stand til ikke alene at sige, om en bestemt Egn har kunnet yde Føde til Mennesker og Husdyr, men ogsaa i hvor høj Grad, og derved give Bidrag til Belysning af det Spørgsmaal, hvor tæt Befolkning en bestemt Egn har kunnet ernære. Som de vilde Dyrs Antal paa et givet Areal staar i ligefremt Forhold til Livsmulighederne, saaledes vil det samme i grove Træk være Tilfældet med Menneskenes. Naar Livsbetingelserne for Mennesket forbedres, saa tiltager Befolkningen i Forhold dertil.

Da Jordens naturlige Beskaffenhed veksler meget fra Egn til Egn, ja selv inden for et meget snævert Distrikt, er det klart, at man for at naa et Resultat maa foretage en meget nøje Undersøgelse af Jorden, en Art »Bonitering«, ikke just saa meget med Hensyn til, hvad man nu kalder en god Jord eller en daarlig Jord, Loven derfor skifter stadigt, den er afhængig af forskellige Forhold, Dyrkningsteknik, Produktionsretning m. m. Her maa særlig tages Hensyn til Bakker og Dale, Sumpe og Tørbund, Kornjord eller Græsnings-

jord, men ogsaa andre Forhold, saaledes vil man, som det senere skal vises, kunne drage gode Slutninger af, hvorledes Jordens Kalkindhold er eller har været gennem Tiderne, samt af Graden af den Udvadskning af Jorden, der er foregaaet.

Undersøgelser af disse og flere andre Forhold kan hver for sig ofte give betydelige Bidrag til Sagens Løsning. Men Forholdene veksler fra Egn til Egn; derfor maa de undersøges paa hver Egn for sig.

Vil man danne sig et Begreb om Beboelsesforholdene paa en bestemt Egn, maa man først stille det Spørgsmaal: Hvorledes var Jorden beskaffen paa det Tidspunkt, som Beboelsesforholdene ønskes undersøgt for? Var den let, tung eller maaske endog utilgængelig for Datidens Teknik?

Kan det lykkes at faa et bestemt Svar paa disse Spørgsmaal, da har man fast Bund for en sikker Undersøgelse.

Har man en Egn for sig, som i Dag hverken kan give Føde til Mennesker eller Dyr paa Grund af et eller andet Naturforhold: Mangel paa Nedbør, for lav Temperatur, eller et eller andet Forhold ved Jordens kemiske Sammensætning, og man saa kan bevise, at disse Forhold maa have været de samme for f. Eks. 2000 Aar siden, ja, saa har den jo lige saa lidt kunnet give Afgrøde den Gang som nu.

I det følgende skal forsøges at give en Udredning af den ældste Bebyggelse i Vestjylland, hvor denne har ligget, og enkelte Træk af, hvorledes den maa have udviklet sig i den følgende Tid, set ud fra det anførte Synspunkt. Synspunktet er nøje prøvet ved Undersøgelser ude i Marken paa de forskellige Lokalteter.

Naar Vestjylland er valgt til Undersøgelserne, saa er det af forskellige Grunde, først fordi Forfatteren er

opvokset der i Egnen, og desuden fordi han gennem et mangeaarigt Arbejde her har vundet et indgaaende Kendskab til den vestjydske Natur, forbundet med et betydeligt Lokalkendskab, og dernæst fordi det er, som om der i Vestjylland er færre »Lag« mellem Oldtiden og Nutiden end paa andre Egne, saa Egnen er udmærket egnet som Udgangspunkt for slige Undersøgelser, der, naar visse Hensyn tages, er gældende for hele Landet.

Kulturen, den store Vadskesvamp, har gaaet mere skaansomt hen over Vestjylland end over Østjylland og Øerne, saa de oprindelige Forhold her er klarere og lettere at faa Øje paa.

Vel er der foregaaet en mægtig Udvikling i Vestjylland, som ogsaa i højeste Grad har sat sit Præg paa de øverste Jordlag, Opdyrkning m. m., men denne Udvikling er saa ung, at man let ved Hjælp af de foreliggende historiske Kilder kan komme bag ved den.

I det følgende skal der forsøges givet en Oversigt over de vestjydske Jordbundsforhold, der har spillet en Rolle for Bebyggelsen. Derefter skal der gives en Udredning af, hvorledes Befolkningen maa have fordelt sig over Landsdelen, samt en Imødegaaelse af den herskende Anskuelse.

Det skal bemærkes, at naar Undersøgelserne er begrænsede til Vestjylland, saa skal ikke dermed være sagt, at Befolkningen der har bredt sig paa en Maade, der er afvigende fra den øvrige Del af Landet, tværtimod: Som der i Vestjylland har været et Forhold mellem Jorden og Mennesket, saaledes overalt. De virkende Kræfter kan have været forskellige de forskellige Steder; men overalt vil man finde, at Mennesket var afhængigt af bestemte Jordbundsforhold.

For at begrænse Arbejdet i Omfang og dog, trods

Begrænsningen, at drage Lokalteter af meget forskellig Naturbeskaffenhed ind under Undersøgelserne er der valgt Egnen omtrent fra Stora til de yderste Forgreninger af Skernaa mod Syd. I Vest—Øst fra Vesterhavet omtrent til Højderyggen.

I. Vestjyllands Jordbundsforhold.

Da Isen havde trukket sig tilbage efter Istidens første Afsnit, dækkedes Vestjylland, som bekendt, ikke tiere af Isen, saaledes som Tilfældet var med den østlige og nordlige Del af Landet, kun blev noget af Landsdelen overlejret af Smeltevandsdannelserne fra det senere Afsnit af Istiden. Vestjylland er altsaa »skabt« længe før den øvrige Del af Landet blev endelig udformet. Dette har medført, at »Tidens Tand« i flere Henseender har gnavet haardere i Vestjylland end andetsteds, Udvasdskningen af de opløselige Stoffer i Jorden har her været større end i Østjylland og paa Øerne. Og dette har igen medført forskellige Forandringer i Jordens Sammensætning og dens Plantevækst, som ikke har naaet de østlige Dele af Landet.

Isen efterlod et Materiale af Ler, Sand, Grus og Sten fra vore Nabolande, stærkt blandet med Kridt fra Kalklagene, som Isen havde skuret hen over, hvilket medførte, at Kalkindholdet i det oprindelige Materiale var temmelig stort. Dette Kalkindhold har medført, at Jorden oprindelig har haft basisk Reaktion. Betydningen af dette Forhold skal senere behandles.

Smeltevandet fra den første Istid og fra den senere skar sig dybe Dale gennem det høje Bakkeland paa sin Vej mod Vesterhavet. Saaledes opstod de to store Hovedvandløb: Stora og Skernaa med deres Grene paa den Egn, som her skal betragtes. Disse Aar tum-

lede rundt med det Materiale, som de havde nedbrudt af Skrænterne ved Aadalenes Sider, udslemmede de finere Dele og opløste de opløselige Stoffer. Tilbage blev kun det grove, udvaskede Kvantssand, som Aaerne ikke havde Fald nok til at føre med sig. Dette findes aflejret paa de nuværende Aadales Bund og i de høje Skrænter ovenfor. Da dette grove Sand, Flodsandet, som nu findes saa udbredt paa de høje Jorder langs Skrænterne ned til Aadalene, har været af en væsentlig Betydning for Bebyggelsen gennem Tiderne, skal det her omtales nærmere.

Nærmer man sig paa et eller andet Sted en af de store Aaer, navnlig paa Midten af dens Løb, hvor den er skaaret dybt ned, vil man først træffe den oprindelige Moræne, der danner Overfladen paa saa godt som hele Strækningen mellem to Aaer eller to Biaaer til en større Aa. Denne Moræne kan være bygget af forskellige Jordarter, saasom Sand, Ler, Grus, og er egentlig Vestjyllands bedste Jord, men den har til den seneste Tid ligget som Heder. Kommer man nærmere til Aadalen, vil man som Regel finde et Bælte af det ovenfor omtalte Flodsand, som med vekslende Bredde fra faa til nogle Hundrede Meter strækker sig langs Aadalen, og som afbrydes af en ofte meget høj Skrænt, fra hvis Fod Enge af ligeledes vekslende Bredde strækker sig ud til Aaen.

Dette Flodsand, som er dannet ved Aaens Udslemning af Morænen, er et temmelig grovt, hvidgraat, løst Sand uden fine Partikler, en Jord, som er meget næringsfattig, i og for sig Vestjyllands daarligste Jord, men med visse Egenskaber, som gør, at den i ældre Tid har været det Terræn, hvortil Vestjyllands Landbrug for en stor Del har været knyttet.

Vindens Virkning.

Foruden den foran omtalte Virkning af Vandet, har ogsaa andre Kræfter virket ind paa Udformningen af Vestjyllands Overflade og samtidig øvet Indflydelse paa Plantelivet og derigennem paa Menneskets og Husdyrenes Kaar gennem Tiderne. Blandt disse Kræfter indtager Vinden en fremragende Plads.

Sandflugten har spillet en meget fremskudt Rolle i Vestjylland gennem Tiderne, og den har i væsentlig Grad bidraget til at give Landsdelen sin nuværende Overflade.

Naar Sandflugten omtales her noget udførligt, er det ikke, fordi den skønnes at have virket saa meget ind paa Oldtidsbebyggelsen, men mere for at imødegaa en Opfattelse af Aarsagerne til Sandflugten, som ofte træffes i historiske og andre Arbejder, og som synes at have vundet Hævd, trods det, at der ikke foreligger noget Bevis for dens Rigtighed.

Den Skade, som Sandflugten har voldet gennem Tiderne, er ofte behandlet i historiske Arbejder, og i hvor høj Grad den har været med til at paavirke Livsbetingelserne i daarlig Retning er ofte anført.

Historikerne synes ret tilbøjelige til at henlægge Sandflugten til det 16de Aarhundrede, f. Eks. *Troels Lund*¹⁾ og *Joh. C. H. R. Stenstrup*²⁾, der sætter den i Forbindelse med Skovenes Ødelæggelse.

Den Opfattelse, at Skovenes Forsvinden ved Brand eller Omhugning skulde være Aarsag til Sandflugtens Opstaaen, lader sig ikke opretholde. Naar Skoven ødelægges, vil Jorden straks dække sig med en ny Plantevækst, Skov, Græs eller Lyng, efter Naturforholdene

¹⁾ Dagligt Liv i Norden, I B. S. 22—24, 37.

²⁾ Danmarks Riges Historie, I B. S. 9 f.

der vil øve en uangribelig Modstand mod Vindens Angreb, ligesom Skoven selv. Sandflugten skyldes helt andre Aarsager.

I Modsætning til Historikerne synes Geologerne tilbøjelige til at tillægge Sandene en meget høj Alder. Saaledes anfører Knud Jessen¹⁾: »Ogsaa paa anden Vis ændredes Landskabets Udseende i den sen-glaciale Tid, navnlig i Midt- og Vestjylland; her spillede nemlig Sandflugten allerede den Gang en betydelig Rolle, og mange af disse Egenes store Klitlandskaber, Indsandene, stammer utvivlsomt fra denne Periode, inden Plantedækket havde naaet helt at beherske det lette Sand paa Hedefladerne eller i Bakkerne. Sandflugtens Intensitet giver sig til Kende ikke mindst ved de sandslebne Sten«. Ligeledes anfører Knud Jessen, at Sandflugten er fortsat til vor Tid.

V. Milthers anfører ligeledes²⁾, at Flyvesandsdannelserne for den største Parts Vedkommende maa henføres til Tiden forud for Postglaciertidens Fyrreperiode. Sidstnævnte Forfatter meddeler flere Eksempler paa, at Flyvesandsdannelser danner Underlaget for flere Tørvemoser og mange Gravhøje i vidt adskilte Dele af Kortomraadet.

Ussing³⁾ mener ogsaa, at mange af disse Indsandes første Oprindelse vistnok skyldes de ublide Klimaforhold i Tiden umiddelbart efter Isens Bortsmelten.

Det ovenfor anførte viser, at der er noget forskellige Anskuelser om Tiden for Sandfygningen, og at en nærmere Undersøgelse vil have sin Berettigelse, da Sandene og de fra dem stammende Sandfygninger har gjort betydelig Skade gennem Tiderne.

Ved en Undersøgelse af Forholdene i Vestjylland

¹⁾ Det danske Folks Historie, I B.

²⁾ Beskrivelse til Kortbladet Bække, D. G. U. I R. Nr. 15.

³⁾ Danmarks Geologi, S. 299.

viser det sig, at man ikke kan betragte Sandfygningerne som en *E n h e d*, det bliver nødvendigt at dele dem i tre Dele efter deres forskellige Opstaaen: Klitterne ved Havet, ældre Sandflugtsdannelser og senere Fygninger, der er opstaaede ved tilfældige Aarsager og til meget forskellig Tid.

Klitdannelserne ved Havet. Da disse Dannelser er kendte, skal de ikke her omtales nærmere. De skyldes, som bekendt, Havet, og den Skade, som de har foraarsaget gennem Tiderne, strækker sig paa det her betragtede Omraade kun til et smalt Bælte langs Havet, naar der ses bort fra enkelte mindre lokale Strøg med Vandreklitter, men her var Skaden som bekendt ogsaa meget stor.¹⁾

Ældre Sandflugtsdannelser. Overalt i Vestjylland, saa vidt mine Undersøgelser strækker sig, finder man, hvis der er Sten i Jorden, et tæt Lag Sten af forskellig Størrelse, liggende under Muldlaget. Ofte ligger Laget saa tæt og jævnt som en Brolægning oven paa Undergrunden.

Dette Stenlag findes ikke alene paa udyrket Jord, men ogsaa paa gamle dyrkede Jorder, der ikke er bearbejdede særlig dybt. Det har ofte bestemt Pløjedybden, idet man vanskeligt har kunnet faa det brudt op med ældre Tiders daarlige Redskaber. Hvor Stenlaget bestaar af større Sten, har det endog ofte givet Anledning til Overtro hos ældre Folk, der har ment, at de stod over for en Brolægning, der hørte til en eller anden forsvunden Borg. Et saadant Stenlag lader sig sikkert paavise mange andre Steder i Landet paa stenholdig Jord, hvor Kulturarbejder ikke har forstyrret

¹⁾ »Stigts Register« for Ribe Stift, ca. 1599 (i Landsarkivet) anfører saaledes for Ny Sogn paa Holmsland, at Sognet har 55 Gaarde og Bol, og af disse er 20 »forderffuede af Sande«.

det. Det er ligeledes iagttaget af V. Milt her s¹). De, der har færdedes ude i Marken ved Kulturarbejder, Opdyrkning af raa Jorder m. m., har haft rig Lejlighed til at iagttage Dannelsen baade paa bedre og daarligere Jorder.

Dette Stenlag lader sig vanskeligt forklare paa anden Maade end ved Sandfygning. Stenene maa oprindeligt have været fordelt i et højere liggende Jordlag. Vinden har saa ført de finere Dele bort, hvorved Stenene er blevne tilbage. Som Fygningen fortsattes, kom der flere og flere Sten frem, indtil der blev et saa tæt Lag paa Overfladen, at Vinden ikke mere kunde faa fat i det løse Materiale, et Forhold, der ganske svarer til, hvad man ser i Indsande; ogsaa der er Sandflugten oftest standset af et Stenlag, der dog i Modsætning til det først omtalte endnu ikke er dækket af en Lyngskjold eller et Muldlag, eller har et dertil svarende Plantetæppe. Dette, at Stenlaget er dækket af en svær Lyngskjold eller et Muldlag, viser, at Dannelsen er meget ældre end Indsandene og ældre end Hededannelsen. Som Indvendinger mod, at Stenlaget skulde være Udtryk for Sandfygning, kunde tænkes anført, at Vandet kunde have den samme Virkning, eller at det kunde skyldes det lavere Dyreliv i Jorden. Saaledes anfører Darwin, at Regnorme ret hurtigt fører Sten, der var henlagte paa Overfladen, ned i Jorden ved deres rodende Virksomhed.

At Stenlagets Dannelse ikke skyldes Vandets Virksomhed ses let af forskellige Forhold. Vandet arbejder mere uregelmæssigt; det vilde f. Eks. paa løse Sandskrænter udskære Slugter, hvor Stenene saa vilde findes paa Bunden som Hobe, men man ser ofte Sten-

¹) Beskrivelse til Kortbladet Bække, S. 91.

laget ligge fladt ud paa de yderste Skrænter af meget løst Sand.

At Stenlaget ikke kan være foraarsaget af det lavere Dyreliv ses deraf, at Stenlaget, som anført, findes i Hederne umiddelbart under Hededannelsen, og da Lyngskjolden jo er en yngre, organisk Dannelse, kan den, lige saa lidt som en Mose, have haft Sten liggende højere oppe end den oprindelige Mineraljords Overflade.

Ved Overgange fra Hede til dyrket Jord ser man, at Stenlaget fortsætter sig fra Heden og ind under den dyrkede Jord. Det bliver derved et Udtryk for, at Muldlaget ogsaa, ligesom Lyngskjolden paa Heden, er en yngre Dannelse, der maa være opstaaet af forraadnende Planterester, tilsat Sand, som er tilført nedenfra eller paaføjet.

Stenlagets Udbredelse og Ensartethed vidner om, at den tilsvarende Sandfygning maa være foregaaet paa en Tid, da store Strækninger ikke var dækkede eller kun svagt dækkede af Plantevækst.

Et saadant Tidsrum kan kun tænkes at forekomme ved Istidens Slutning eller den nærmeste Tid derefter, vel nærmest paa et plantefattigt Bælte mellem den tilbageværende Is og den indvandrende Plantevækst.

Senere Fygninger. Medens den ovenfor anførte Sandflugtsperiode, der navnlig kan paavises ved Stenlaget og de hist og her paaviste Flyvesandslag under Gravhøje og Moser (se nærmere V. Milthers foran anførte Undersøgelser), har strakt sig over meget store Arealer, er de senere Sandflugtsdannelser mere begrænsede, men ikke desto mindre de mest iøjnefaldende. De viser sig som større eller mindre afføgne Partier (Indsande), der i Almindelighed er uden al

Plantevækst. Syd og Øst for disse Sande findes ofte mindre Klitpartier, der som Regel er tilvoksede. De er oftest aflejrede paa gammel Hede med en veludviklet Lyngskjold, Blegsands- og Aldannelse. Undertiden ses det ogsaa, at saadanne Klitter dækker gammel Agermuld.

Disse Flyvesandsdannelser er sikkert af en forholdsvis ung Alder sammenlignet med de foran anførte. Medens de forrige f. Eks. fandtes under veludviklede Moser, saa findes disse sidste ofte over gamle Moser.

Dannelsen af disse Indsande og Klitter lader sig ikke henhøre til en bestemt Tid, nogle er forholdsvis gamle, og nogle er opstaaet ned mod vor Tid. Karakteristisk for dem er, at de er opstaaet længe efter, at der var et tæt Plantetæppe og enten et Muldlag eller en Lyngskjold, som man har den i vor Tid. Deraf følger, at en saadan Sande ikke kan opstaa af sig selv. Dens Dannelse skyldes en eller anden tilfældig Aarsag: Afbrænding af Lyngskjolden, Skade af Husdyr paa Agermark, eller f. Eks. Veje, hvor Plantetæppet eller Lyngskjolden er kørt op, saa Vinden har faaet fat i det underliggende Sand.

Den største Part af de Indsande, der findes paa Heder, er sikkert opstaaede ved, at Hedebrande ikke alene har brændt Lyngen, men naar en saadan Brand er opstaaet i en tør Periode, saa har den ofte brændt Mor'en med. Har der saa været løst Sand som Underlag, saa var Indsanden uundgaaelig. Vestjydske Tingbøger har mange Eksempler derpaa, ja, saa mange findes der, at en lokalkendt Mand ved Hjælp af dem vil være i Stand til at datere de fleste nu eksisterende Indsande.

Om den store Hjørshalle Sande i Rind Sogn, Hammerum Herred, fortæller Markbogen for Rind, at

den da var opstaaet for 10—12 Aar siden, ved at Lynet slog ned i Heden.¹⁾ I Markbogen for Snejbjerg Sogn er vedlagt Papirer fra en Kommissionsforretning, som foretoges for at syne Skaden paa nogle Gaardes Fædrift og Lyngslet.²⁾ Hammerum Herreds Justitsprotokol omtaler ogsaa Sagen udførligt i Anledning af en Sag om Fædrift paa Arealet.

En anden Sande i Rind Sogn, ved Vovlund, skønnes at være opstaaet i 1733, ved at Fæsteren i St. Nørlund i Ejstrup Sogn brændte Asketørv. Ilden »tog selv« og brændte Lyngen paa over 1 Kv. Mil Hede i Ejstrup og Rind Sogne. Den brændte ogsaa Mor'en paa store Partier af Vovlunds Hede i Rind Sogn.

Det ses af Tingbøgerne, at det i ældre Tid har været meget almindeligt i Vestjylland at afgrave Lyngskjolden til Tørv og brænde dem til Aske, som anvendtes til Jordforbedring paa den dyrkede Jord. Denne Askebrænden har foraarsaget mange Indsande, idet den

¹⁾ Markbogen fortæller om Gaarden Bærslund i Rind Sogn 1683, at den er øde og ubeboet. Bygningerne er endnu vel ved Magt; men Fæsteren er i dette Aar fraflyttet Gaarden med Herskabets Tilladelse, og han har faaet sig en anden Gaard paa samme Stavn, dog paa den Betingelse, at han i to Aar skal svare alle Skatter og bruge Ejendommen. Aarsagen til at han ikke længere kunde besidde Ejendommen var, at for 10 eller 12 Aar siden antændte Lynilden Heden og afbrændte den, »hvor over der siden ved Guds strænge Vejrlig har trængt sig ned i Jorden, og den bare Sand har faaet Magt, saa den omliggende Hede og Agermark ganske med Sanden er overdylt og erhyt, at dette tjener ej mere at kunde anvendes.«

Flyvesandet gik over en Dal og op til Ejendommen, fyldte Brønden og aflejrede store Sandklitter rundt om paa Agrene. Foraarsaget af denne Sandflugt laa Gaarden øde i ca. 150 Aar.

Det er sikkert denne Gaard, der i Danske Atlas og andre Steder er nævnt som ødelagt af Sandflugt. Gaarden kaldes der Josballe og Hjorsballe; men det maa være en Forveksling med Navnet paa den Sande, som opstod ved den nævnte Løjlighed. Hjorsballe Sande er nu en af vore største Indsande.

²⁾ Meddelt af Hr. Lærer Sulkjær, Studsgaard.

foretoges i den tørre Sommertid, hvorved Ilden ofte fik fat i Mor'en og brændte den paa større og mindre Partier.

En saadan Hedebrand kunde tit faa en enorm Størrelse, som da Lynet slog ned i V o r g o d Hede i 1652, hvorved der opstod en Brand, der varede i 10 Uger og først standsede oppe i Vinding og Vind Sogne ved at løbe mod en Bæk.

En Præsteindberetning fra 1650¹⁾ melder, at ved Klelund i Grinsted Sogn blev, da for faa Aar siden, afbrændt et Stykke Hede, hvorved al Mor'en brændte lige til Sandet, og at Sandet ved Blæstens Hjælp ødelagde mange Bøndergaarde deromkring.

Præsten Niels Blicher fortæller,²⁾ at en Mand i Sangildgaard i Torning Sogn »vist i 1781 ved Uforsigtighed afbrændte over 1 Kv. Mil Hede, hvorved der opkom en farlig Sandflugt, som vel noget er dæmpet ved Strandhavre; men ses dog endnu i stærk Blæst her i Wium, skønt 1½ Mil borte som en stærk Røg.«

Den store, nu tilplantede, Sande ved B a r d e i V o r g o d Sogn er opstaaet i vor Tid, ligeledes ved Hedebrand.

Den 21. Juli 1921 stak Mergeltoget Ild i Heden Øst for Staldhøj Plantage i Nøvling Sogn. Morlaget brændte lige til Sandet.³⁾

1868 opstod der ved Uforsigtighed Ild i H a u n s t r u p Hede i Snejbjerg. Der opstod en Sande paa 180 Td. Ld. Sandflugten var i mange Aar ikke til at dæmpe, skønt der blev kostet meget paa det. Under tiden arbejdede næsten alle Omegnens Beboere dermed.⁴⁾

¹⁾ Fra Ribe Amt, 1911—14, S. 697.

²⁾ Wium og Lysgaard Sogne, 1795.

³⁾ Konrad Understrup: Nøvling Sogn.

⁴⁾ Joh. C. Sulkjær: Snejbjerg Sogn.

Vejfarende Folk og Hyrder foraarsagede ogsaa ofte Hedebrande og Afbrænding af Mor'en ved Uforsigtighed.

Det ses, at Indsande kan være opstaaede sent. Allerede tidligt har man haft Øje for den Skade, der kunde opstaa ved Hedebrande (se Jydske Lov, 3, 68).

Naar Sandflugten er opstaaet paa Agermark, hvad ofte er Tilfældet, skyldes den sikkert oftest Husdyrenes Virksomhed. Naar Husdyr færdes eller søger sammen i Klynger paa tørre, magre Agermarker, faar de ofte trampet eller skrabet Hul i Jorden, saa Plantevæksten ødelægges. Der dannes maaske kun et lille Hul, men Vinden fortsætter Arbejdet. Den udtørrer Jorden omkring Hullet, hvorved de nærmeststaaende Planter visner, saa Vinden kan pille Sandet fra dem, hvorved Hullet udvides. Paa den Maade kan Vinden saa arbejde sig videre frem, hvorved Sanden vokser. I vore Dage faar Sagen ikke Lov til at udvikle sig vidt; thi der hengaar jo nu kun kort Tid mellem, at Ploven vender Jorden, men da der før kunde hengaa 10—15 Aar mellem, at den magre Sandjord toges ind til Kornavl, og da der da kun fandtes magre Græstotter, der knapt kunde dække Jorden, hvor der nu er frodig Græsmark, saa var der dengang gode Betingelser for, at en saadan Dværgsande kunde udvikle sig videre.

Den, der har færdedes en Del i Vestjylland, har ofte haft Lejlighed til at iagttage Dannelsen af en saadan lille Indsande.

I Danske Atlas og i en Præsteindberetning fra Rind og Herning Sogne fra 1765 anføres som Aarsag til Dannelsen af en stor Sande paa Præstegaardens Agermark i Rind, at to Tyre kom op at stanges og derved skrabede Hul, hvorefter en stærk Storm saa gjorde Resten.

Historien om Tyrene er knyttet til flere Indsande, saa den er et Vandresagn, for hvis Rigtighed der ikke kan garanteres; men den er en god Forklaring paa, hvorledes en Indsande kunde opstaa paa dyrket Jord.

Flere Steder ses Klitdannelser langs en gammel Vej eller Fædrift. I Rind Sogns østlige Del findes en saadan Klitdannelse, der er ca. 6 km lang. Den grupperer sig langs en gammel Vej, og man ser tydeligt, at den er dannet ved, at Vinden har faaet fat i det løse Sand i Hjulsporene og hvirvlet en Del af det op i Klitter langs Vejens Sider. Sandflugten har strakt sig over lange Tidsrum med Afbrydelser; thi der findes ofte 2—3 Lag Hedemor over hinanden afbrudt af Flyvesand, ja endog hist og her saa udviklede, at der har dannet sig Blegsand og Al.

At en saadan Beklædning af en Klit tager Tid, ses af, at der hverken i den omtalte Hjørsealle Sande eller Sanden ved Rind Præstegaard findes en fuldt udviklet Lyngskjold paa Klitterne, skønt den sidstnævnte Sande bevislig er over 300 Aar gammel, og den første snart 300 Aar.¹⁾

Af saadanne tilfældige Aarsager og til meget forskellig Tid er sikkert alle Vestjyllands Indsande og de dertil svarende Klitter opstaaede. Deraf fremgaar, at der ikke er Anledning til at tale om en særlig Sandflugtstid. At lægge nogen Vægt paa Forordningerne, der er udstedte nu og da, som et Udtryk for, at Sandflugten paa den Tid, da Forordningerne er udstedte, har været særlig slem, lader sig ikke gøre, i alt Fald for Vestjyllands Indsandes Vedkommende. De er vel kun et Udtryk for en højere Udvikling i Sam-

¹⁾ Det skal dog bemærkes, at en Udvikling af en Lyngskjold tager forskellig Tid under forskellige Jordbundsforhold.

fundet, en Tagen sig sammen til at bekæmpe Skaden, i Modsætning til Fortiden, der lukkede Øjnene derfor.

De er en Indledning til den Kamp mod Sandets Hærgen, der stadig fortsattes. Herredsfoged Caspar Møller kan saaledes i 1816 indberette til Rentekammeret, at nu er alle Sandflugtsarealer i Hammerum og Vrads Herreder dæmpede. Ialt 5446 Tdr. Ld.

At forklare Sandenes Opstaaen af Skovenes Ødelæggelse ved Menneskene er umuligt.¹⁾ Det er allerede anført, at hugges Skoven ned, saa kommer den igen, eller en anden Plantevækst efter Forholdene. Brænder Skoven, brænder det øverste Jordlag næppe med, i alt Fald ikke, hvis det er Muld. Rødder og Stubbe vil ogsaa hindre Vinden i at faa fat. Findes der et Morlag, kunde det bedre lade sig gøre, men et saadant vil dog oftest være temmelig fugtigt til at brænde.

Udvadskningen af Kalk gennem Tiderne og dens Indflydelse paa Plantevæksten.

At den danske Jord oprindelig var meget rig paa kulsur Kalk, fremgaar af flere Forhold. Dette Kalkindhold er gennem de lange Tidsrum, der er hengaaet siden Istiden, formindsket i meget betydelig Grad, idet det nedsivende Vand ved Hjælp af Kulsyren, det har optaget fra Luften, og ved at passere Muldlaget, stadig opløser og bortfører af denne Beholdning, hvorved Kalkindholdet bliver mindre og mindre for tilsidst helt at forsvinde.

Denne Udvadskning af kulsur Kalk har gjort sig gældende over hele Landet, men den har navnlig vir-

¹⁾ C. Klitgaard har i sin »Hvetbo Herred« I, 1906, S. 44 ff., taget Afstand fra flere Historikeres Udtalelser om Skovenes Rydning som Aarsag til Sandflugt.

ket stærkt paa de vestjydske Jorder, da de jo paa Grund af deres geologiske Oprindelse er meget ældre, og derfor ogsaa i meget længere Tid har været Genstand for denne Udvadskning. Endvidere er disse Jorder gennemgaaende mere gennemtrængelige for Vand; dette har fremmet Udvadskningen. Resultatet af denne Udvadskning af de vestjydske Jorder er blevet, at de nu har mistet det meste af Kalkindholdet.

K. Rørdam¹⁾ har undersøgt Indholdet af Kalk for flere Lokalteter i Vestjylland. Ved at foretage Stenanalyser i Jordprøver fra Stendalgaard, Ulvedal, Feldborg og Høgildgaard Plantager fandtes af Sten over 6,0 mm fra 40—75 % Flint. K. Rørdam siger om disse Forhold (anf. Skr., S. 148): »Paa de to Vækstboniteter, Stendalgaard og Ulvedal, udgør, som man ser, Flinten omtrent 60 % af hele Stenmassen, og man tør sikkert gaa ud fra, at da Gruset blev aflejret, har der været mindst lige saa megen Kalksten som Flint i Gruset, saa at Kridtformationens Stenarter dengang maa have været tilstede i et Mængdeforhold, der svingede omkring 78 % af hele Massen.«

I den vestjydske Moræne findes jo endnu mange Steder Rester af denne kalkholdige Jord: Moræneler og Morænesand med 10—20 % kulsur Kalk, saa denne Jord ikke alene selv er basisk, men er det endog i den Grad, at den kan bruges til Paaførsel paa sure Jorder for derved at hæve deres Reaktion (Mergling).

En Undersøgelse af de vestjydske Grusgrave viser ligeledes, at Flinten er tilstede som en væsentlig Del af samtlige Sten; men den dertil svarende Kridt er udvadsket.

Denne stærke Udvadskning af kulsur Kalk har fuld-

¹⁾ Det forstlige Forsøgsvæsen, 3. B.

stændig ændret Jordens Reaktion¹⁾ og derved haft en stærk, ja afgørende Indflydelse paa Plantevæksten gennem Tiderne og derigennem selvfølgelig ogsaa været afgørende for Menneske- og Dyrelivet.

De forskellige Planter stiller forskellige Krav til Naturen. Man kan saaledes tale om Vandplanter, Sumpplanter, Højbundsplanter og Ørkenplanter. Som man paa den Maade kan inddele Planterne efter deres forskellige Krav til Vand, saaledes kan man ogsaa inddele dem efter deres forskellige Krav til en bestemt Reaktion i Jorden.

Dette Planternes forskellige Krav til Reaktionen er efter nyere Undersøgelser den væsentligste plantefordelende Faktor for Planter paa Landjorden, idet nogle Planter kun vokser ved basisk Reaktion i Jorden, andre kun ved en bestemt Surhedsgrad. Altsaa, at man i grove Træk i Naturen altid har en bestemt Plantevækst, naar man har en bestemt Reaktion i Jorden. Kender man Plantevæksten, kan man slutte sig til Reaktionen og omvendt.

Denne Iagttagelse, der i de senere Aar har haft den største Betydning for Landbrugets Udvikling og for landbrugsvidenskabelig Forstaaelse, kan ogsaa bidrage til at kaste Lys over Spørgsmaalet om Plantevækstens Udvikling og Historie gennem Tiderne, og derigennem

¹⁾ En Jord, som har et Overskud af basisk Stof, hvad der vil sige et Overskud af Kalk, har basisk Reaktion. Efter som Udvaskningen af den kulsure Kalk i en saadan Jord skrider frem, bliver Jorden mindre og mindre basisk. Sluttelig opstaar der et Overskud af Syre, saa faar Jorden sur Reaktion. Dette Syreindhold tiltager, efter som Udvaskningen skrider frem. Dette Forhold udtrykkes ved følgende Reaktionstal med dertil hørende Brøker: $P^{\frac{8}{8}}$ = Overskud af kulsur Kalk, basisk Reaktion, $P^{\frac{7}{7}}$ = neutral Reaktion, $P^{\frac{6}{6}}$, $\frac{5}{5}$, $\frac{4}{4}$, o. s. v. forskellige Grader af Surhed, $P^{\frac{6}{6}}$ mindst, $P^{\frac{4}{4}}$ mere sur. Et Reaktionstal noget under 4 angiver, at Jorden er saa sur, at kun Lyng kan trives der.

ogsaa give væsentlige Bidrag til Forstaaelsen af Menneskets og Husdyrenes forskellige Udbredelse i de forskellige Egne.

Skoven og Heden.

Den almindelige Opfattelse er vel nok den, at Vestjylland i ældre Tid har været meget rig paa Skov. Historikere og Topografer samt andre peger paa de store Skovstrækninger, men Udtrykkene, som de forskellige Forskere har anvendt, er meget vage, holdt i al Almindelighed, uden at der fremdrages eventuelle Skovegne eller særlig skovfattige Egne.

Det samme gælder Spørgsmaalet om, hvornaar Skovene er forsvundne og Aarsagerne dertil. Af disse Grunde skal der derfor her søges ydet et Bidrag til Sagens Løsning.

At Betingelserne for Skov har været gode, fremgaar af det foran anførte om Jordens oprindelige høje Kalkindhold og den deraf betingede Reaktion i Jorden. Vel tør man maaske næppe udtale sig med saa stor Bestemthed om, hvilken Reaktion Træerne kræver, som om Landbrugsplanternes Krav i denne Henseende, da Spørgsmaalet for Skovtræernes Vedkommende er mindre undersøgt. Selvfølgelig stiller de forskellige Arter ogsaa forskellige Krav. Men saa meget kan man dog let iagttage, naar man færdes i Naturen, og navnlig ved at betragte Hedeplantagerne, at ogsaa Naaletræerne, der vel hører til de mindst følsomme, har deres Krav til Jorden, at den ikke maa indeholde for megen fri Syre.

At Skoven har været meget udbredt i Vestjylland, fremgaar af flere Forhold. Dog er der forskellige Anskuelser om, hvor vidt den har bredt sig, om den har

holdt sig til Morænen, eller om den ogsaa har vokset paa Fladerne. J. G. F o r c h h a m m e r hævdede, at Skoven aldrig havde bredt sig ud over Fladerne. P. E. M ü l l e r hævder det samme som gældende for større Strækninger af Fladerne, E. D a l g a s gør sig til Talsmand for, at de jyske Heder har været fuldstændig skovklædte.

Da de fleste Skovtræer sikkert ynder en noget kalkholdig Jord, kan man fra de anførte Reaktionsforhold slutte, at der oprindelig har været gode Betingelser, før Kalken blev udvasket, selv paa de egentlige Hedeflader, før de, paa et meget tidligt Tidspunkt, blev udvaskede for Kalkindholdet, grundet paa disse Jorders store Gennemtrængelighed.

Vel har Kalkindholdet sikkert oprindelig været mindre paa Fladerne end paa Morænen, men Fladerne kræver paa Grundlag af deres særegne naturlige Forhold meget mindre Kalk end Morænen for at give en bestemt Reaktion.

Endvidere har Træerne jo en særlig Evne til at erobre en Plads og til at beholde den gennem Aarene. E. W a r m i n g skriver¹): »Træet er den mægtigste Livsform, fordi den formaar at hæve sig over de andre Livsformer og mere eller mindre undertrykke dem eller dog præge deres Liv, og fordi det paa Grund af Individernes lange Levetid og ofte gennem mange Aar gentagne Frøsætning, i Reglen formaar at hævde den een Gang erobrede Plads. Skov vil derfor overalt, hvor Klima og Jordbund passer, være en Slutvegetation (en Klimaxformation), d. e. en Plantevækst, der under Selvforyngelse holder sig uforandret gennem Aarhundreder.« S. 2 (anf. Afh.) hedder det, at Danmark er et Skovland; thi det vil, overladt til sig selv, dække sig

¹) Eug. Warming: Dansk Plantevækst III B., S. 1.

med Skov med Undtagelse af enkelte Steder, hvor Naturforholdene taler der imod.

Naturforholdene og derunder Jordens oprindelige Reaktion peger saaledes paa, at Skoven har været meget udbredt i Vestjylland, ja maaske har dækket saa godt som alt. Hensigten med det følgende er ikke just at søge bevist, at der har været Skov overalt, der-til skal der mere indgaaende Undersøgelser, der skal kun peges paa nogle Forhold, der viser, hvor udbredt den har været. Det er ligeledes umuligt her at fremføre Forholdene for hele Vestjyllands Vedkommende, derfor skal der hovedsagelig nævnes Eksempler fra en bestemt Egn, der sikkert hører til dem, der havde de daarlige Betingelser for Trævækst, nemlig Herning-egnen.

Foruden det, at Jorden oprindelig har haft en temmelig høj Reaktion, er der ogsaa andre Forhold, der viser, at Skoven har haft stor Udbredelse. Overalt i Vestjylland findes der jo større og mindre Egekrat samt andre Skovplanter. Paa Skrænter ned til Engene og lignende Steder findes ofte en Række Plantearter, nærmest henhørende til Underskov: Tørstetræ, Korsved, Brombær m. fl., samt et rigeligt Antal Urter, henhørende til Skovbundens Flora: Konval, Liliekonval m. fl.

De vestjydske Moser viser ogsaa Skovens store Udbredelse. Saa vidt mine Undersøgelser strækker sig, finder man saa godt som overalt i Moserne kraftige Rødder og Stammer af Fyr, Birk og Eg samt flere andre Træarter. Ofte kan findes tykke Lag af sammenskyllede Hasselnødder, der fortæller om Underskoven.

Der staar Strid om, hvorvidt Skoven har bredt sig ud over de egentlige Hedeflader eller ikke. Uden at

komme nærmere ind paa Sagen skal der dog peges paa, at man ofte i meget snævre Dalgslugter i udprægede gamle Hedeflader kan finde saa store Mængder af Skovrester: Rødder, Stammer samt tykke Lag af Hasselnødder, at Skoven maa forudsættes at have bredt sig langt ud paa de egentlige Flader. Den kan ikke have været indskrænket alene til de smaa Slugter. De store, kraftige Stammer, som der, efter Røddernes Størrelse at dømme, maa have vokset, kunde ikke staa i en lille Lund paa en flad Hede, hvor Stormen havde fri Tumbleplads, uden at vælte. De tykke Lag af sammenskyllede Hasselnødder, der ofte kan findes i et lille Mosehul, kan ikke være vokset paa Stedet, de maa være skyllet ned i Lavningen fra større omgivende Arealer.

I K ø l k j æ r, i Rind Sogn, der regnes at høre til Brande-Paarupfladen, og som er gennemstrømmet af Aaer og Bække, findes mange smaa Moser og smalle Engdrag langs Vandløbene. I disse Moser findes rigeligt af store, svære Egerødder. At tænke sig dette store, flade Areal, som udgør det nuværende K ø l k j æ r, oversaaet med smaa Lunde, ofte mindre end 1 ha, og omgivet af Heder, lader sig ikke gøre; Lundene vilde, hvis der ikke havde været Skov paa den øvrige Del af Fladen, hurtigt væltes af Stormen eller forkrøbles til lav Purr. At det sidste ikke har været Tilfældet, viser Røddernes Omfang. Selv i de mest udprægede Hedeegne, f. Eks. Herningegnen, tyder en stor Part af Stednavnene ligeledes paa Skov.

Ogsaa de gamle Tingbøger og andre Papirer fortæller om Skove, hvor der nu ikke er Spor af dem tilbage. En Mand taler om sin »E n e m æ r k e s k o v«, en anden om »B y e n s F æ l l e s s k o v«, »den gamle Skovjord«, »A g r e n e i S k o v e n«, »den gamle Skovvej« o. s. v. Saadanne Ud-

talelser kan man træffe mange af, selv inden for et snævert Distrikt; de viser, hvor udbredt Skoven maa have været. Det maa dog straks siges, at en nærmere Undersøgelse viser, at disse omtalte Skoves Udstrækning har været ringe, det har kun drejet sig om smaa Skovrester, nærmest om Krat, hvor man højest har kunnet hente nogle Staver til Vægge. Ofte er det nemlig muligt ved Hjælp af gamle Papirer og ved Undersøgelser af deres Beliggenhed i Forhold til Ejendomme o. l. at vise, at de var meget smaa.

Disse smaa Lunde eller Krat har sikkert ikke, selv meget langt tilbage i Tiden, haft nogen særlig økonomisk Betydning eller været af større Udstrækning; men de viser, at der fandtes flere Skovrester og Minder om Skov i det 16de og 17de Aarhundrede end i vore Dage. Gamle Jordebøger viser ogsaa, at der i Vestjylland ofte svaredes Skovprodukter som Landgilde.

Angaaende Aarsagerne til disse Skoves Forsvinden, da synes mange at være enige om, at de er forsvundne ved Menneskenes Indgriben: hensynsløs Skovhugst, Skovbrande, Krigene i det 17de Aarhundrede o. l., saaledes Historikere og Topografer, nogle Forstmænd, E. Dalgas m. fl.

Knud Jessen skriver¹⁾: »Var Danmark ubeboet af Mennesker, vilde mægtige Løvskove dække Landet, hvor ikke magre Sandflader gav Lyngen Herredømmet. Danmarks Skovfattigdom skyldes Mennesket.« Denne Udtalelse er rigtig for den største Del af Østjylland og Øerne; der maatte Skoven selvfølgelig forsvinde i samme Grad, som Befolkningen voksede, der kan ikke samtidig vokse Skov og Korn paa samme Plads. Det er det samme, som man ser i vor Tid i mange Egne af f. Eks. Amerika: Mennesket maa rydde

¹⁾ Det danske Folks Historie, I B., S. 5 ff.

sig Plads. For Vestjyllands Vedkommende har ovenstaaende ingen Gyldighed; der skyldes Skovenes Ødelæggelse helt andre Aarsager.

Andre har stillet sig i Modsætning til den Anskuelse, at Skovens Ødelæggelse skyldes Mennesket, saaledes P. E. Müller, der hævder over for E. Dalgas: »Naar Dalgas anfører, at Jordbunden kun for saa vidt har Skyld i Hededannelsen, som den ved sin Magerhed ikke har været i Stand til at give Skoven Kraft nok til at modstaa Menneskenes Forfølgelse, saa maa jeg fastholde, at han ved at overse de med Bunden foregaaende Forandringer forbigaar Hededannelsens væsentligste Moment. Hensynsløs Skovhugst kan kun forandre Skovland til Steppe. Mordannelse maa til, for af Steppen at frembringe den typiske Hede.«

C. E m e i s mente ligeledes, at Skovens Forsvinden skyldtes Naturen.

At Mennesker og Husdyr har gjort nogen Skade paa Skoven, kan jo være rigtigt nok. Efter som Befolkningen har bredt sig i Østjylland og paa Øerne, har den ryddet Skov for at skaffe Plads til Agerbruget; men i Vestjylland har disse Forhold aldrig været tilstede; der skyldes Skovens Tilbagegang den stærke Udvadskning af Kalk, der fremkom som en Følge af bl. a., at Vestjyllands Jord er en meget ældre Dannelse end den øvrige Del af Landet og derfor har været udsat for en længere Udvadskningsperiode. Denne Udvadskning har, som det senere skal søges paavist, medført en Kamp mellem forskellige Plantearter, en Kamp, hvori Skoven maatte bukke under for den uanseelige Lyng.

Den Opfattelse, at hensynsløs Skovhugst, Skovbrande, Krig m. m. kan udrydde store Skove, er uholdbar; der maa et anderledes Kæmpearbejde i Gang for

at udføre dette. Meget tyder f. Eks. paa, at Rind Sogn i Hammerum Herred i sin Tid har baaret Skov saa at sige overalt. Sognet er paa 11291 ha og havde i 1688 ca. 50 Ejendomme. Hvad skulde disse faa Hjem gøre ved disse mægtige Skovstrækninger? Den Smule Brændsel, vel nærmest visne Pinde, de havde Brug for, og de faa Pinde, de skulde benytte til Husbygning, vilde jo ikke nær svare til Opvæksten. Har Naturen staaet med Skoven, maa den jo have haft meget mere Tilvækst, end Forbruget kunde tage, og mere end nok af visne Grene til Brændsel; saaledes har Forholdene sikkert været de fleste Steder i Vestjylland.

En Skovbrand kunde fortære et Stykke Skov, men Skoven voksede snart frem igen, hvis Naturforholdene stod dertil, og gjorde de ikke det, saa vilde Skoven alligevel snart være forsvundet uden Menneskets Indgreb. At fortælle, som det ses gjort, at da Skoven brændtes eller borthuggedes, da kom Heden, er fejlagtigt; naar Skoven fjernes, saa kommer Skoven eller Steppen. Heden kom, da Reaktionen i Jorden blev saa lav, at Træerne vanskeligt kunde klare sig derved, hvorimod Lyngen, som den udprægede Surbundsplante, den er, netop da, under disse Forhold, begyndte at føle sig rigtig hjemme.

Det er Naturen selv, der har udryddet de vestjydske Skove ved den tiltagende Surhed i Jorden.

Om Aarsagerne til Hedens Dannelse er der ligeledes forskellige Anskuelser. Alle er dog enige om, at de fleste Heder er meget gamle. P. E. Müller¹⁾ antager, at Hedesletterne er af senglacial Alder, idet han betragter Hedeslettens Jordbundsbeskaffenhed som et

¹⁾ Det kgl. Danske Vidensk. Selskab, Biologiske Medd., IV. 2.

Resultat af Tundratidens klimatiske Forhold. Er denne Betragtning rigtig, saa maa den ogsaa gælde for mange af Morænenes Heder. Hartz har ved Undersøgelser af Tørvemoser fundet, at Lyngen er meget gammel som dansk Plante.

Her skal ligeledes henvises til Sarauws Afhandling »Lyngheden i Oldtiden«.¹⁾

Sarauw giver Oplysninger om 48 Høje og Højgrupper med ca. 100 undersøgte Høje, der alle var opført paa gammel Hede med Al, Blegsand og Lyngskjold, eller opførte af Hedetørv.

Ogsaa andre Forskere har paavist Hedens Udbredelse i Oldtiden ved Undersøgelser af Gravhøje, saaledes C. Emeis²⁾ for Slesvig-Holstens Vedkommende, V. Milthers³⁾ m. fl. Selv har jeg set det samme Forhold, at de var opførte af Hedetørv eller paa Heder, for mange Gravhøjenes Vedkommende i Herningegnen, samt paa andre Egne.

Betrakter man Forekomsten af Gravhøje, opførte af Hedetørv, forbavses man over disse Højenes store geografiske Udbredelse. Sarauws Undersøgelser viser, at de ikke alene var udbredte over de Heder, som man ogsaa ad andre Veje kan skønne sig til maa være meget gamle, men de findes ogsaa i mange Heder, som efter deres nuværende Udseende at dømme maa være betydelig yngre end de ældste Heder. Ja, selv paa den adskillige Tusinde Aar yngre »yngre Moræne« findes de. Dette viser, hvor udbredt Hederne har været allerede i Yngre Stenalder, saavel paa Morænen som paa Smeltevandsfladerne.

Ved Undersøgelser over Hedens Udbredelse i Old-

¹⁾ Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie.

²⁾ Waldbauliche Forschungen und Betrachtungen. Berlin 1875.

³⁾ Beskrivelse til Kortbladet Bække.

tiden kan der vindes betydelige Holdepunkter ud fra Sarauws lagttagelser. For det første, naar Sarauw finder saa udprægede Heder under Gravhøjene, at man ikke alene har et veludviklet Morlag, men ogsaa et Blegsands- og et Allag, da kan man med Sikkerhed gaa ud fra, at disse Heder allerede paa dette Tidspunkt har været meget gamle. Det tager nemlig meget lange Tidsrum fra den første begyndende svage Overvoksning af et Muldrag med Lyng og til, at man har en fuldt udviklet Hede med de tre kendte Lag: Lyngskjold, Blegsands- og Allag. Som det senere skal søges paavist, er Lyngheden opstaaet ved, at Jorden er blevet udvasket for Kalk; en saadan Udvadskning tog meget lang Tid og maa ikke sammenlignes med den Hurtighed, hvormed Lyngen i vor Tid kan vandre ind paa en allerede udvasket, kalkfattig Jord.

Endvidere anfører Sarauw, at egentlig gælder Beviset for Hedens Udstrækning kun for det Sted, som Højene staar paa, men anfører, at Sandsynligheden for, at Heden har været mere udbredt, støttes ved, at Lyngtørven findes i Grupper af Høje. Denne Slutning er meget forsigtig, den kan uden Betænkelighed udvides paa følgende Maade: Lyngens Indvandring og dens Fortrængen af den forud tilstedeværende Plantevækst er ingen Tilfældighed, den skyldes det ved Kalkens Udvadskning opstaaede Syreindhold i Jorden, og da denne Udvadskning er foregaaet nogenlunde ensartet paa ensartede Arealer, tør man ogsaa med Sikkerhed paastaa, at finder man en Gravhøj opført paa Hede, da maa Heden naturnødvendigt have strakt sig saa vidt ud fra Højen, som man finder Jorder af samme Sammensætning, samme Højde og samme Gennemtrængelighed som der, hvor

Højen findes. Derved kommer en enkelt Gravhøj ofte til at karakterisere et stort Terræn. Disse Forhold kan undersøges paa Stedet. Konsekvensen af dette, saavel som af en Undersøgelse i Marken, vil blive, at en stor Part af, ja vel saa godt som alle vestjydske Heder, var tilstede i Oldtiden.

Angaaende Aarsagerne til Hedernes Dannelse ses det anført, at da Skovene ødelagdes ved hensynsløs Skovhugst m. m., da vandrede Lyngen ind. Denne Anskuelse træffes bl. a. hos E. Dalgas, og efter ham er det vel, at Historikere og Topografer omfatter Tanken med saa stor Kærlighed.

P. E. Müller anfører, at Heden ikke er oprindelig, men Resultat af en Udvikling, og at den i hvert Fald tildels har været dækket af Skov, og at Aarsagerne til Skovens Forsvinden og Hedens Indtagelse af dens Plads er, at det lavere Dyreliv er forsvundet fra Skovbunden, hvorved der er opstaaet en sur Formuldning, Mordannelse. Ussing sætter ligeledes Skovens Forsvinden og Hedens Indvandring i Forbindelse med Dannelsen af et surt Morlag samt Mangel paa Regnormenes Roden, Blanden og Skørnen af de øverste Lag.

P. V. Lytken (1808) siger, at Vesterhavets Storme, hjulpet af Mennesket, har faaet fri Tumbleplads i den største Del af Jylland og bearbejder allerede »Fyns, Lollands og Sjællands vestlige Egne, for inden faa Menneskealderne at forvandle deres Marker til Lyngheder«. (Her citeret efter Vaupell: »Danmarks Skove«.)

C. Emeis er den første, der har sat Dannelsen af Heden paa Skovens Bekostning i Forbindelse med langsomt foregaaende Forandringer i de øverste Jordlag, ved hvilke Dannelsen af en rigelig Mængde Humussyre spillede Hovedrollen.

Efter Nutidens Kendskab til Forholdene kan det

siges med Sikkerhed, at Menneskenes Indflydelse paa Plantevæksten har været ringe i ældre Tid. Skovenes Forsvinden og Lyngens Indvandring paa dens Plads skyldes naturlige Aarsager, nemlig den Udvadskning af Kalk, der er foregaaet gennem de lange Tidsrum siden Istiden.

Efter det allerede anførte om Planternes Forhold til Jordens Reaktion, dens Kalkindhold, forstaas det, at til en bestemt Reaktion svarer i grove Træk en bestemt Plantevækst. Daler Reaktionen, vil den Plantevækst, der findes, og som er tilpasset til de gamle Forhold, komme under vanskelige Kaar, Kampen mod indvandrende Planter, der er tilpassede til de nye Forhold, vil blive for ulige, og den gamle Plantevækst maa bukke under.

Paa den Maade har sikkert den ene Plantevækst afløst den anden gennem Tiderne, efter som Udvadskningen er skredet frem, og Resultatet er blevet, at vore mest udprægede Surbundsplanter, Lyngen, og de Planter, der vokser sammen med den, nu har erobret Pladsen, fordi de er de eneste Planter, der befinder sig rigtig hjemme paa disse sure Jorder. Lyngen er en Slutvegetation; der gives intet tilbage til andre Plantearter, uden at Mennesket griber ind med en Tilførsel af Kalk; sker det, saa maa Lyngen igen vige. Hedens petrografiske Sammensætning adskiller den ikke fra Landets øvrige Jorder; man har Sand-, Grus- og Lerheder, som man har Sand-, Grus- og Lerjorder. Det, der adskiller, er den forskellige Reaktion, det forskellige Kalkindhold. En Ændring af en Hedejord, saa den kunde bære andre Afgrøder, kunde altsaa ikke foregaa uden en Tilførsel af Kalk.

Da Skoven kræver et betydelig højere Kalkindhold

i Jorden end Lyngen, maatte den, selvfølgelig, da Kalkindholdet blev for lille for den, bukke under for Lyngen. Uden om disse Forhold kommer man ikke, naar man vil finde Aarsagerne til Skovens Forsvinden.

Denne Kamp mellem Lyngen og Skoven er sikkert begyndt meget tidligt efter Istidens Afslutning, og, som rimeligt er, først paa de mindst kalkholdige Jorder og paa dem, der lettest lod sig udvadske. Kampen er saa fortsat til vor Tid og vil fortsætte, til den føres mod den sidste Egepurre.

C. E m e i s skriver¹⁾: »Es würde aber unrichtig sein, dem Glaube sich hinzugeben, dass an der Stätte jetziger Haiden vor einigen Jahrhunderten noch wüchsige Wälder standen, denn der Rückgang des Waldes ist ein langsamer, die geschichtliche Zeit hat hier nur dürftige Waldreste gesehen, und der Rückfall wird vor Jahrtausenden begonnen haben.« Som for Slesvig-Holstens Vedkommende, saaledes ogsaa for store Dele af Jylland. Kampen er ikke alene begyndt, men vel ogsaa for en stor Del endt, allerede i Oldtiden.

Betragter man Jyllands nuværende Skovgrænser, saa har man et storartet Bevis for Rigtigheden af de Slutninger, man kan drage af vort nuværende Kendskab til Indflydelsen af Jordens Kalkindhold paa Skovvæksten, idet Skovgrænsen i store Træk følger den midtjydske Israndslinie. Øst og Nord for nævnte Linie findes Skoven, eller Betingelser for den, hvorimod Egnen Vest derfor, der, som anført, er meget ældre, ikke egner sig til Skov.

Det kunde tænkes, at der vil blive indvendt mod denne Betragtning, at nu vokser der jo igen Skov paa Heden. En saadan Indvending er uden Værdi, Hede-

¹⁾ Waldbauliche Forschungen und Betrachtungen, S. 98.

plantagerne viser det tydeligt; de holdes oppe mod Naturen ved Forstmandens Pasning og Pleje. Overladte til sig selv gaar de den visse Undergang i Møde med Undtagelse af smaa Arealer paa bedre Jord. Falder et Træ af Storm, Sygdom eller Alder, tager Lyngen straks dets Plads. Skoven mangler under disse Forhold ganske Evnen til at forny sig ved Selvsaaning. Det er en Iagttagelse, enhver kan gøre i de vestjydske Hedeplantager.

Jordens stadige fremskridende Udvadskning for Kalk har ødelagt de vestjydske Skove, de maatte bukke under i Kamp mod Lyngen, der hørte hjemme under de nye Forhold. Mennesket er temmelig uskyldigt der.

II. Bebyggelsen.

De forskellige Jorder har forholdt sig meget forskelligt over for en ældre Dyrkningsteknik. Nogle Jorder gav let og villigt Fødemidler til Husdyr, men var uegnede eller daarligt egnede til Korndyrkning. Andre Jorder forholdt sig omvendt.

For visse Strækninger kan man sige med Sikkerhed, at de var ganske uegnede til i ældre Tid at yde Bidrag til saavel Menneskers som deres Husdyrs Ernæring, naar der tages Hensyn til Dyrkningsteknikens daværende Stade.

Der skal i det følgende forsøges givet en Oversigt over, hvorledes de forskellige vestjydske Jorder har forholdt sig over for en Udnyttelse af dem, og den Indflydelse disse Forhold naturnødvendigt maa have haft paa Bebyggelsen.

I grove Træk lader Vestjylland sig dele i følgende i dyrkningsmæssig Henseende nogenlunde ensartede Partier.

Egnen mellem Vesterhavet og Fjordene. Denne Egn anses vel af alle for at have været tyndt befolket eller ubeboet i ældre Tid, og meget taler for Rigtigheden deraf.

Klitarealerne har jo ikke ydet noget til Mennesker eller Husdyr. De smaa Hededrag, der ligger indenfor dem, ligner i meget Flodsandsdannelserne langs Aaerne. De bestaar af udvasket Sand, som i dyrkningsmæssig Henseende ikke skiller sig meget fra det meste af Flodsandet. Det er surt som dette, og som Følge deraf lyngklædt; men det absolutte Indhold af Syre er meget mindre end Morænenes, saa man med Sikkerhed kan gaa ud fra, at det udmærket lod sig dyrke i ældre Tider. Enge var ogsaa tilstede, saa der kunde faas tilstrækkelig Græsning til et Husdyrhold.

Betragter man saaledes Jorden i Forhold til Datidens Menneskers Evne til at gøre sig den nyttig, ses det, at Egnen bød ret gode Betingelser for Bebyggelse; men det er dog tvivlsomt, om den har haft nogen. Jorderne er gennemgaaende for lavtliggende, saavel til at yde en tør Plads til at lægge Boligerne paa, som til Dyrkning af Kornsorter uden Afvanding.

Dertil kommer, at Udløbene fra Fjordene har skiftet Plads gennem Tiderne, og Beliggenheden af disse Udløb virker i høj Grad ind paa Bebyggelsen, f. Eks. vil et Udløb fra Ringkøbing Fjord længere mod Nord end Udløbet ved Nyminde virke meget ind paa Vandstanden i Fjorden, den vil svinge meget efter Vindretningen, Ebbe og Flod, og ofte give stærke Oversvømmelser. Dette er jo godt kendt i vor Tid fra Gennemskæringen ved Hvide Sande.

Da man fra den historiske Tid har god Rede paa, at Udløbet stadig vandrer mod Syd, og har en Forklaring derpaa, tør man sikkert gaa ud fra, at disse

Egne, grundet paa Vandet, har egnet sig mindre godt til Bebyggelse.

Der maa dog peges paa, at da Indsamlingen af Rav til Smykker har spillet en Rolle, maa der have boet Folk nær ved Kysten. Indsamlingen af Rav kræver et nøje Kendskab til Havet. Det er jo kun under særlige Forhold, at der kastes Rav ind paa Kysten.

Egnen Øst for Fjordene. Inden for Fjordene strækker sig fra Nord til Syd et ca. 10 km bredt Bælte af forholdsvis lavtliggende, naturlig frugtbare Jorder, hvoraf de laveste endnu er frugtbare Enge og Græsningsjorder, og de noget højere liggende er milde, gode og letdyrkelige Kornjorder. Overladte til sig selv vil disse Jorder dække sig med et mere eller mindre frodigt Græstæppe; dette viser, at de gennemgaaende oprindeligt har været græsklædte, de har aldrig været Hede, om end der vel nok hist og her har været nogle mindre Hedepartier deri, som først er opdyrkede i en senere Tid.

Den Jord, der, overladt til sig selv, uden forudgaaende Mergling eller Kalkning, giver Græs, kan aldrig, efter det anførte om Forholdet mellem Jordens Reaktion og Plantevæksten, have baa-ret Lyng, dertil har den bevaret en for stor Part af sit oprindelige Kalkindhold.

Denne Egn har altsaa i Oldtiden ligget hen med sine naturlige Græsgange, sine højere, milde Muldjorder, samt maaske med en Del Skov. Endvidere har den haft rigeligt med nogenlunde høje Partier, der har været tilstrækkelig tørre til at lægge Boligerne paa.

Som Følge af disse i ernæringsmæssig Henseende særdeles gunstige Forhold har denne Egn i den historiske Tid været tæt befolket. Da Egnen er næsten høj-

tom, anser Arkæologerne den for at have været ubeboet i Oldtiden.

Egnen er et, blandt mange andre, godt Eksempel paa, hvilke misvisende Resultater man kan komme til, naar man med Arkæologerne gaar ud fra, at et fuldstændigt Højkort ogsaa er et fuldstændigt og nøjagtigt Bebyggelseskort; thi faa eller ingen Steder her i Landet har budt bedre Betingelser for Bebyggelse, ikke i een men i mange Henseender.

Gaar man ud fra, at Befolkningen i yngre Sten- samt i Bronzealder har været saavel Kvægavlere som Agerdyrkere, saa er det selvfølgelig nødvendigt at anbringe den paa Pladser, hvor der fandtes større eller mindre naturlige Græsningsarealer, hvor Kreaturerne kunde græsse. Der kræves ikke saa smaa Græsningsarealer for at give Føden til selv en mindre Husdyrflok. Disse Græsningsarealer maatte have naturlige Anlæg for at give Græs, have passende Fugtighed, ikke ligge for højt, da Græsvæksten saa blev for ringe. Endvidere maatte Jorden have en saa høj Reaktion, at Græsserne vilde vokse »af sig selv«. Paa en meget kalkfattig Jord, f. Eks. en Hede, var det umuligt for disse Mennesker at frembringe Græs. Det Antal Husdyr, som en bestemt Egn kunde give Føden til, stod i ligefremt Forhold til det naturlige — ikke ved Kunst frembragte — Græsningsareal, der fandtes paa Egnen. Dette Forhold var for enhver Egn fastlagt af Naturen, og Mennesket kunde ikke ændre det.

Anderledes stiller Forholdene sig med Hensyn til Kornavl en, den foregik bedst paa en noget højere Jord, dels fordi Kornet ikke taaler for megen Fugtighed, og dels fordi disse Jorder lettere lod sig behandle med Datidens primitive Redskaber. De lavere, stærkt græsgroede Jorder lod sig daarligt anvende til Korn-

avl, Græsset vilde sikkert tage Overhaand, og Kornet kvæles. Selv ned mod vor Tid ses det, at man har undgaaet disse udprægede Græsningsarealer til Korn dyrkning.

Man ser altsaa, at det bliver nødvendigt at tale om Kornjorder og Græsningsjorder som Jorder, der i nogen Grad er forskellige; begge Typer skulde være tilstede, hvis der paa en bestemt Egn skulde kunne trives saavel Kvægavl som Agerdyrkning. I begge Henseender har den betragtede Egn været særdeles velforsynet. Faa eller ingen andre Egne i Landet har haft saa store og saa gode Græsgange, og næppe nogen Egn har haft saa let bearbejdelige og frugtbare Kornjorder. Egnen fra Ulborg til Skern er jo nærmest at betragte som en eneste stor Eng med mange, noget højere liggende Bakkepartier, der kun hæver sig forholdsvis lidt over Engene, men dog nok til at give en tilstrækkelig tør Jord til at lægge Boligerne paa.

Et andet Forhold viser ogsaa, at Egnen har egnet sig godt for Beboelse. Faa Steder i Landet har der været saa gode Betingelser for Jagt og Fiskeri som her. De store Græsarealer har ydet rigelig Føde til Vildtet i anderledes Udstrækning end de høje Heder. Fjordene har ydet Betingelser for et stort Fiskeri samt Fangst af Skaldyr. Fjordenes Fiskerigdom fremgaar af det store Fiskeri, der drives endnu. Dertil kommer, at Fjordene gennemgaaende er meget lavvandede, saa Fiskeriet kunde drives med stort Udbytte, selv med meget primitive Redskaber.

Man ser undertiden anført, at vore Aaer og Indsøer har spillet en Rolle for Ernæringen af ældre Tiders Befolkning. Rigtigheden af denne Paastand synes at være noget problematisk. Fiskebestanden i vore Søer og Aaer er i Almindelighed ringe, sammenlignet med

de omtalte Fjorde. Selv vore største Søgrupper kan jo i Almindelighed højst ernære een Fiskerfamilie kummerligt, medens f. Eks. Ringkøbing Fjord giver Føden helt eller delvis til et meget stort Antal Familier. Der er intet, der taler for, at disse Forhold har været anderledes i ældre Tid, tværtimod. Naar der af Befolkningen paa Holmsland Klit i vor Tid aarlig fanges Fisk for ca. 120,000 Kr. i Ringkøbing Fjord, saa vidner det om en saa stor Fiskerigdom, at den maa have spillet en betydelig Rolle for Ernæringen. Det er noget andet end de faa Skaller, der kunde fanges i vore Aaløb.

Vel er der forskellige Forhold vedrørende Fjorden, som ikke helt kan klares, Fjordens Saltholdighed m. m.; men saa meget lader sig dog vist sige med Sikkerhed, at en aaben Havbugt har Fjorden aldrig været. En saadan vilde sikkert straks lukkes af den sandførende Kyststrøm. For Rigtigheden af den Formodning, at den altid har været adskilt fra Havet, taler ogsaa, at hvis den havde været en aaben Havbugt, saa vilde der have været ældre Klitter ved Østsiden af Fjorden, men saadanne findes som bekendt ikke.

Havet har sikkert ikke spillet nogen større Rolle for Ernæringen i den ældste Tid. Mennesket skulde naa en noget større Udvikling, før det kunde give sig i Kast med det ugæstmilde Hav med det voldsomme Bølgeslag, som man har ved Vesterhavet, og der lod Fiskene sig ikke tage som i Fjordene saa at sige med de bare Næver, Fiskeriet i Havet har sikkert krævet Anvendelse af en ret udviklet Teknik. Maaske har der en enkelt Gang i Ny og Næ, naar Vejret var godt, været lidt Fiskeri.

Eggen omkring Fjordene har sikkert ligeledes frembudt de bedste Betingelser for Jagt paa Fugle, samt

Indsamling af Æg. Faa Steder er der et saa rigt Fugleliv som der.

I alle Henseender ses denne Egn at udmærke sig ernæringsmæssigt set: Agerdyrkning, Kvægavl, Jagt og Fiskeri har haft større Muligheder her end i de fleste andre Egne af Landet.

Uden Hensyn til disse Forhold er Egnen dog, som anført, af Arkæologerne dømt til at have været ganske ubeboet eller næsten ubeboet i Oldtiden, en Opfattelse, som paa Grundlag af det anførte trænger til en grundig Revision. Har denne Egn, fordi der findes faa Gravhøje i den, været ubeboet, saa maa man med Rette spørge: Hvor har der saa overhovedet levet Folk i Vestjylland?

Det høje Bakkeland. Øst for det foran omtalte lave Strøg træffer man det høje Bakkeland, Morænen, der strækker sig mod Øst ind til Højderyggen. Hist og her gaar det over i store Kærstrækninger, der hovedsagelig ligger ved Aernes og Baaernes Udspring, f. Eks. i Herningegnen. Dette Højdedrag, der strækker sig i Retningen Nord—Syd, ligeledes ud over det her undersøgte Areal, bestaar endnu for en stor Del af ubenyttede Heder, der forhen var endnu meget mere udbredte, ja, de strakte sig saa at sige over det hele, kun afbrudt af de Engdrag, der laa langs Aerne. Disse udprægede Hedeegne udmærker sig endvidere ved deres relativt set store Tørhed og tit store Afstande til Vandløb og Kilder. Endvidere er der som Regel meget dybt til Grundvandet.

Dette store Areal, der omfatter langt den største Del af Vestjylland, lader sig dyrkningsmæssigt set dele i flere forskellige Partier, som har forholdt sig meget forskelligt i ernæringsmæssig Henseende: Hederne, der udgjorde langt den største Part, de omtalte Flod-

sandsdannelser langs Engene og Aerne, Engene og de store Kærdrag, navnlig ved Aernes Udspring.

Den egentlige Hede, hvorved her forstaas ikke alene Morænen, Bakkelandet, men ogsaa Smeltevandsdannelserne, Fladerne, idet de dyrkningsmæssigt forholder sig nogenlunde ens, omfatter altsaa, som anført, langt den største Part af Vestjylland. Til Rest er kun Flodsandsdannelserne, Engene og Kærene.

Som anført under Omtalen af Skov og Hede maa man, efter alt hvad der foreligger, gaa ud fra, at de fleste Heder er saa gamle, at de var tilstede, før der var fastboende Mennesker i Vestjylland.

Ikke alene paa Grund af, at den største Part af disse Heder sikkert var Heder allerede i Oldtiden, men ogsaa paa Grund af adskillige andre, for en ældre Dyrkning uheldige Egenskaber, har de været uegnede til at give Bidrag til Føden for Mennesker og Husdyr, saa der kunde være Anledning til at forbigaa Arealet her. Naar dette ikke lader sig gøre, er det af den Grund, at det netop er paa disse Strækninger, at man finder Vestjyllands mange Gravhøje, medens de andre Partier af Landsdelen er næsten højtomme, og følgelig skal man derfor efter den herskende Opfattelse netop her søge Vestjyllands Oldtidsbebyggelse, medens den øvrige Part af Landsdelen angives som ubebygget.

En Afhandling: »Vort Folks Oprindelse og ældste Historie«¹⁾ af Vilh. la Cour ledsages af en Kortskitse over denne ældste Bebyggelse i Vestjylland med Udgangspunkt fra den af Soph. Müller formede Sætning: »Et fuldstændigt Højkort er tillige et fuldstændigt Bebyggelseskort«. Det paa Kortet anførte beboede Areal falder sammen med en

¹⁾ Det danske Folks Historie. I B. 1927.

stor Del af Vestjyllands gamle udyrkede og da udyrkelige Jorder. Paa nævnte Kortskitse er tillige alle de Arealer, der rummede Livsbetingelser for Mennesker og Husdyr, saasom det foran omtalte Distrikt langs Fjordene, de naturlige Enge og Græsningsjorder langs Aaerne og de Flodsandsdannelser, der ofte følger dem, samt de store, naturlige, græsgroede Kærdrag i Heringegnen og flere Steder, afsatte som ubeboede.

Det maa her fremhæves, at den Slutning, man, set fra et landbrugsvidenskabeligt Standpunkt, maa naa til angaaende Bebyggelsen paa disse Arealer, staar i den skarpeste Modstrid med denne arkæologiske Anskuelse, ja, Modsætningen er saa skarp, at man kan sige, at hvor Arkæologerne hævder, at der har været Bebyggelse, der maa Landbrugsteknikeren lige saa bestemt hævde, at der har der aldrig været Bebyggelse, og omvendt.

Da det, som anført, jo netop er disse Hedearealer, der rummer Gravhøjene og følgelig ogsaa skal have huset Oldtidsbefolkningen, bliver det nødvendigt at underkaste disse Heder en nærmere Vurdering i dyrkningsmæssig Henseende.

Som det er anført under Omtalen af Hededannelsen, er alle Heder sikkert ikke lige gamle, og der skal ikke her paastaas, at de alle var tilstede i Oldtiden, men dette rækker ikke de Betragtninger, der her skal fremføres.

Dette, at mange af Gravhøjene er opførte af Hede-tørv, viser jo, at Hederne var meget udbredte. Der findes Høje opførte paa Jord, der, efter hvad Undersøgelser viser, allerede i Stenalderen havde ikke alene en veludviklet Lyngskjold, men endog et meget, ja fuldt udviklet Blegsands- og Allag. Disse Heder har endog været meget gamle allerede i Stenalderen.

Alle disse Jorder var utilgængelige for Kultur; men selv om der ved Siden af fandtes Jorder, hvor Udvadskningen ikke var skredet saa vidt frem, at de var klædte med Lyngens ensformige Tæppe, saa maa disse Jorder dog have været saa stærkt paa Gled der henimod, at Reaktionen har været for lav til at frembringe en ordentlig Kornmark, endsige en naturlig Græsmark. Den var meget vanskeligere at have med at gøre til Kornavl end Flodsandsdannelserne langs Aaerne, og til Græs egnede den sig slet ikke.

Disse Arealers Ubrugbarhed til Kultur fremgaar af forskellige Forhold. Pladsen her tillader kun at pege paa nogle af de væsentligste. En egentlig Benyttelse af disse Jorder til Kornavl eller Græs til Kreaturerne lod sig ikke foretage uden en fleraarig Udluftning af den ophakkede Jord og en samtidig Tilførsel af basisk Stof, Mergel eller Kalk. Dette sidste var udelukket, da det ikke stod i Datidens Menneskers Magt at skaffe den frem. Det var derfor umuligt at skaffe selv et lille Areal til Dyrkning af den Kornmængde, der var nødvendig til Føde for Mennesket, og endnu mere umuligt at »opdyrke« til Græs det mange Gange større Areal, der var nødvendigt til Ernæring af selv ganske faa Husdyr. I det hele maa man gaa ud fra, at Mennesket, der paa et saa forholdsvis lavt Stade drev Husdyrbrug, ved Valg af Boplads maatte vælge en saadan først og fremmest efter, om der fandtes god og naturlig Græsgang; thi for disse Mennesker, udrustede med Gravestok eller Hakke, vilde det være umuligt at kultivere et saa stort Areal til Græs, som der fordredes til nogle faa Husdyr. Det gjaldt jo ikke alene om at fremskaffe det, men ogsaa om at holde det ved lige, og begge Dele vilde under disse Forhold være lige umulige.

Naar man ikke kunde tilføre disse Jorder Kalk eller

Mergel, og det var udelukket, saa kunde man saa, hvad man vilde, Resultatet blev uvægerligt, at man avlede Lyng.

Der kan indvendes, at man finder gamle Agerfurer og Stendynger paa Hederne, der tyder paa tidligere Dyrkning. For Jyllands Vedkommende peger *Arendt Berentsen* paa tidligere Bebyggelse, idet han skriver, at det formenes, at Jylland har været tættere bebygget, skønt det var »folkerigt og velbygget« paa hans Tid, da man paa mange Heder finder Agre og Agerrener og »sommesteds i Jorden findis Grundwolle oc Teigl, som nochsom oc klarligen udviser der Botoffter at haffve standet.« *Arendt Berentsen* tilskriver Tilbagegangen »den store Pest eller sorte Død, som Anno Christi 1348 nesten skal hafve giestet den gandske Verden.«

At henhøre disse Agre paa Hederne til ældre Landbrug lader sig næppe gøre, de stammer fra *Furebrænding* i ældre og yngre Tid. Forladte Agerbrug, der paa Grundlag af Pest, Krig eller lignende bliver til Heder, er lidet trolige. Som anført: En Hede opstaar, naar Jorden mangler Kalk; mangler den ikke Kalk, saa vokser en saadan Jord til med Græs eller Skov.

Det kunde tænkes, at nogle var af den Mening, at en *Furebrænding* kunde have dannet Grundlaget for ældre Tidens Landbrug, da Agerfurer og Sammenpløjningsrygge er meget almindelige paa mange Heder; derfor skal *Furebrændingens* landøkonomiske Anvendelse her undersøges nærmere.

I en Afhandling i »*Naturens Verden*« (Oktoberheftet 1930) skriver *Gudmund Hatt*: »Der har op mod vor Tid eksisteret et ekstensivt Hedeagerbrug, ved hvilket Jorden fik Lov til at hvile en meget

lang Aarrække mellem hver kortvarig Opdyrkning.« Denne Opfattelse er rigtig. Denne Dyrkningsform har eksisteret til vor Tid, ja findes vel hist og her endnu; men Dyrkningsmaaden maa ikke sammenlignes med et Sædskifte; det er den vel ej heller i ovenstaaende Citat, dog er der Anledning til at pege paa, at en Furebrænding i een Henseende skiller sig væsentlig fra et Sædskifte. Medens man ved et ældre Sædskifte forstaar en saadan Driftsmaade, hvor Afgrøderne veksler med hverandre, først forskellige Kornsorter, og derefter Hvile i flere men forholdsvis faa Aar, f. Eks. 2—10 Aar, i hvilke Jorden vokser til med Græs, hvorefter der begyndes forfra igen, saa er Furebrænding noget andet. Efter en Furebrænding kan der kun tages 1—2 Afgrøder, saa er Jordens Indhold af Næringsstoffer udtømt, og Jorden dækkes igen af Lyngen, og saa kan der i Almindelighed ikke tages Afgrøde af den igen de første 100—200 Aar.

En Korndyrkning grundet paa en Afbrænding af den oppløjede eller oprodede Lyngskjold kan udmærket tænkes at være meget gammel, den har sikkert været brugt langt tilbage i Tiden, dens Teknik er jo meget enkel og let tilgængelig. Ilden har været Menneskets første Hjælper, saavel over for Skoven som over for Mor'en.

En Furebrænding lader sig dog ikke udføre paa enhver Hede. Der kræves, for at den kan anvendes, at Heden har en Lyngskjold af en ret antagelig Tykkelse, men det er langt fra Tilfældet paa alle Heder. Paa de højtliggende, skarptsandede Heder vokser Lyngskjolden meget langsomt, og en saadan tynd, stærkt sandblandet Mor vil ikke brænde, og paa mange Heder, der havde en ordentlig Lyngskjold, lod Metoden sig ikke anvende, fordi der laa et Allag temmelig nær Over-

fladen, som man ikke formaaede at bryde. Paa en saadan Jord vilde Afgrøden mislykkes, grundet paa Vandmangel i Væksttiden.

Hvor Metoden lod sig anvende, gav den gode Resultater. Det kan siges med Sikkerhed, at man paa saadanne Jorder vilde nærme sig en Maksimumsafgrøde; men, som anført: den gav kun 1—2 Afgrøder, saa var dens Kraft udtømt, og der kunde ikke ventes Græs. Lyngen indtog straks sin gamle Plads.

En Brændkultur kan altsaa have været en væsentlig Hjælp til et bestaaende Landbrug, men den kan aldrig have dannet Grundlaget for et saadant, fordi det vilde volde alt for stort Besvær at bryde store, nye Hede-strækninger op hvert Aar, og Landbruget vilde blive vandrende, idet man hvert Aar skulde flytte fra en Lokalitet til en anden, og Græsning til Kreaturerne kunde den ikke give.

Der er af forskellige Forfattere peget paa de saakaldte Porshaver eller Digevoldinger. Tydningen af disse Indhegninger er forskellige, lige fra Hegn (Folde) til Kreaturer, til Indhegninger, i hvilke man dyrkede Pors, og endelig forklares de som Rester af et Oldtids-agerbrug. Denne sidste Forklaring synes at vinde mere og mere Plads. Da disse Indhegninger er mig ukendte, skal der ikke her gaaes nærmere ind paa Forklaringen af dem. Der skal dog anføres, at en sagkyndig Undersøgelse af Jorden i de paagældende Indhegninger sikkert kunde give god Hjælp til Tydningen.

Indtil nærmere Jordbundsundersøgelser foreligger, vil der dog være stor Anledning til at stille sig tvivlende over for disse »Landbrug«.

Enkelte af disse Indhegninger, som jeg har truffet omtalt i Litteraturen, ligger paa saadanne Jorder, at man godt kan tænke sig, at de har kunnet udnyttes.

Enkelte smaa Partier af Morænen har været udnyttet, men disse enkelte faa Undtagelser er altid grundet paa et Stykke Jord, der er afvigende fra det almindelige. En Sandknude af hvidt eller graat Sand, der stikker op i et andet Sandparti, som bestaar af gult, fedtet Sand, vilde forholde sig meget forskelligt fra det omgivende gule Sand, den kunde maaske dyrkes, det røde eller gule, fede Sand ikke.

I den foran omtalte Afhandling af Gudmund Hatt omtales et meget stort Antal Digevoldinger. Desværre er det ikke muligt af Afhandlingen at se, hvorledes Jorden er beskaffen i de forskellige der omtalte Digevoldinger. Kun i et enkelt Tilfælde er det muligt, nemlig ved en Digevolding paa Randbøl Hede. I denne angives Voldene at være opførte af H e d e t ø r v¹⁾, der er afgravede paa det dyrkede Areal, saa man har dyrket et 10—17 cm tykt B l e g s a n d s l a g¹⁾, der angives at være aflejret paa et 6—9 cm tykt Lag af mørkebrun, h a a r d A l¹⁾, hvorunder rødgult Sand.

Under saadanne Forhold kan der ikke dyrkes Korn. Dannelsen vidner om, at der har været meget gammel Hede, da Digevoldingen blev anlagt; men der er ogsaa andre Forhold, der taler mod, at den har været anvendt til Dyrkning. En saadan Mark, omgivet af Diger, vil, grundet paa Allagets Uigennemtrængelighed, være Sø, saa snart der faldt en større Regnmængde. Da Vandet ikke, eller kun ganske langsomt, kan trænge gennem Allaget, vil Jorden være alt for vaad til Dyrkning. Ved nogle Dages Tørke vil det normalt fugtige, kun 10—17 cm tykke Blegsandslag tabe al sin Fugtighed, og da Allaget kun besidder en meget lille Kapillaritet, vil der blive alt for ringe Tilførsel af Vand fra Undergrunden, Rødderne gaar jo ikke gennem Allaget,

¹⁾ Fremhævet af N. O.

saa Afgrøden vilde visne af Vandmangel. Et Dyrkningslag paa 10—17 cm oven paa et haardt Allag er for tyndt til Dyrkning. Blegsandet er endvidere en saa næringsfattig Dannelse, at den ikke kan have baaret Afgrøde, uden at Dyrkeren besad en temmelig udviklet Gødskningsteknik, og hvor gammel er en Gødskningsteknik?

Digerne taler efter min Mening ogsaa imod. Hvilken Nytte var de til? De maa vel dog være et Udtryk for, at Jorden skulde benyttes stadig, og er dette Tilfældet, saa kan de paa saadanne næringsfattige Jorder kun tilhøre et Tidsrum, hvor en Gødskningsteknik var velkendt, ellers vilde man faa de samme Forhold som ved Furebrænding, at Arealet kun kunde dyrkes i et Aar, og det var for lidt at opføre Diger for. At forklare Indhegningen som Værn mod Kreaturer er umuligt, da der aldrig har græsset Kreaturer der, hvor Digevoldingerne forekommer. De har, saavidt jeg kan skønne, gennemgaaende ligget ubekvemt for de naturlige Græsgange. Selv om man kendte Anvendelse af Gødning, hvor meget havde man saa at gødske med? Kreaturerne har jo sikkert opholdt sig ude hele Aaret eller langt den største Del deraf, saa Gødningsproduktionen har været ringe. Deraf vil det naturnødvendigt følge, at Korndyrkningen til en vis Grad har været vandrende; der kunde i Almindelighed kun dyrkes faa Aar paa samme Plads, saa maatte Jorden gennem flere Aar samle Kræfter til en ny Afgrøde.

Det ses af det foregaaende, at disse høje, for de flestes Vedkommende særdeles gamle, Heder har været utilgængelige for Dyrkning; de har kunnet yde Hjælp til en bestaaende Agerdyrkning, nemlig ved Furebrænding, men de har aldrig kunnet danne

Grundlag for en selvstændig Kornavl eller et Husdyrbrug.

Der er adskillige andre Forhold, der peger i samme Retning, deraf skal nævnes et Par enkelte: Allerede E m e i s anfører¹⁾, at en mager sandet Jord er lettere at faa til at give Afgrøde igen, naar den er udpint, end en mere bindende, leret Jord. Dette er let at iagttage paa forsømte vestjydske Gaarde, selv i vor Tid. Naar en sandet og udpint Mark paa Flodsandet faar selv en Ubetydelighed af Gødning, giver den straks en nogenlunde ordentlig Afgrøde. En udpint, men bedre, maa- ske endog temmelig leret Jord inde paa Morænen kræ- ver mere Gødning for at komme i Gang igen. Mineral- jorden i den for Kalk udvadskede Moræne har saa godt som altid en stærk gul Farve, stammende fra visse Jernforbindelser. Tilføres en saadan Jord ikke Kalk i en saa stor Mængde, at disse Jernforbindelser derved bringes ud af Virksomhed, vil disse Forbindel- ser bemægtige sig den i en Gødning tilførte, opløselige Fosforsyremængde, saa der ingen Gødningsvirkning faas. Dette Forhold iagttages let ved Nutidens Hede- opdyrkninger. Paa Jorder, der enten ikke indeholder disse Jernforbindelser, eller hvor de er udvadskede, faar man straks en normal Afgrøde, medens man paa de stærkt jernholdige Jorder ofte ser en Afgrøde fuld- stændig mislykket af Fosforsyremangel, selv om den er gødet med mere end normal Mængde deraf, hvis den paaførte Mergel ikke har haft tilstrækkelig lang Tid til at bringe de nævnte Forbindelser ud af Virk- somhed. Ogsaa disse Forhold taler mod en Bebyggelse paa Morænen og henviser til Flodsandet langs Aaerne som en i dyrkningsmæssig Henseende heldigere Jord for Datidens Agerdyrkere.

¹⁾ Ueber das naturgemässe Zurückweichen des Waldes. S. 2.

Det er anført, at Morænen er relativt højtliggende, borte fra Vandløb og Kilder. Disse Forhold gjorde ogsaa Jorden uegnet til Bebyggelse. Adgang til Vand er en Nødvendighed for Mennesket og ganske uundværligt for Husdyrene. At skaffe Vand ved Gravning lod sig ikke gøre; der var alt for dybt til Grundvandet for disse Mennesker, og Afstanden til nærmeste Kilde eller Vandløb var vel ofte 5—15 km.

Sidst men ikke mindst maa der peges paa, at en saadan Bebyggelse paa disse afsides liggende Arealer vilde være et fuldstændigt Brud med en senere, men meget gammel, Bebyggelse langs Aaerne, en Bebyggelse, der har fortsat sig ubrudt op til vor Tid. Hvad skulde have foraarsaget, at en saa primitiv Befolkning vragede Bopladserne langs de naturlige Græsgange, med de forholdsvis let dyrkelige Arealer (Flodsandet), der laa lige ved Græsningen, vragede Jagt og Fiskeri og Lettilgængelighed til Drikkevand m. m. for at bosætte sig ude, hvor Kampen for Tilværelsen var dem for haard? Hvorfor saa senere, men meget langt tilbage i Tiden, da Dyrknings-teknikken dog maa have udviklet sig noget, fuldstændigt opgive de gamle Beboelser, uden at en eneste blev tilbage, og saa grunde en ny Bebyggelse, der saa fortsættes paa samme Plads lige til vor Tid?

Nej, den egentlige Moræne, hvor Gravhøjene findes, har bestemt aldrig huset Mennesker. Rigtigheden af denne Betragtningssmaaade kan i Virkeligheden kun omstødes ved, at der føres Bevis for, at Stenaldermennesket har været i Besiddelse af en Landbrugsteknik,

der senere var ganske ukendt, og det vil vel ingen prøve paa.

Flodsandsdannelserne og Engene. Ind gennem Bakkelandet har Aaerne skaaret sig dybt ned. Langs Aaerne findes naturlige Græsgange af vekslende Bredde. Mod Bakkelandet begrænses Engene som Regel af høje Skrænter. Oppe fra Bakkelandet kommer en Del større og mindre Bække, der ligeledes oftest er ledsagede af Græsningsarealer. Ovenfor Skrænterne finder man i Almindelighed Flodsandsdannelserne, der er dannede ved Aaens Nedskæring.

Skønt disse Flodsandsdannelser sikkert er Landsdelens daarligste Jorder, saa har de dog i ældre Tid frembudt de bedste Betingelser for Dyrkning, de har udelukkende sammen med Engene dannet Grundlaget for den nuværende Bebyggelse paa det her omtalte Distrikt.

Aarsagerne til, at man paa et meget tidligt Tidspunkt har grundet Agerdyrkningen paa disse Dannelser, er forskellige. For det første er de lige ved Græsgangene. Der findes Vand i rigelig Mængde til saavel Mennesket som Husdyrene. Endvidere er Flodsandet den Jord, der lettest lod sig behandle med Datidens Redskaber. Da Flodsandet før Aflejringen er tumlet rundt af Vandet, er de opslemmelige og opløselige Dele skyllet bort, saa der nærmest kun er blevet rent Kvarts-sand tilbage. Dette har medført, at den ikke af Naturen er særlig frugtbar Jord, dog til Gengæld har den haft den Fordel, at den af Vandet er blevet befriet for den største Part af sine sure Forbindelser, saa den ikke alene har kunnet dyrkes uden Tilførsel af Kalk, men endog har kunnet give en efter Forholdene ordentlig Afgrøde. Skulde Lyngen paa et Parti blive for nærgaaende, kunde det nok afhjælpes ved at udstrø en

Smule Aske, en Artikel, man jo sikkert tidlig havde nær ved Haanden.

Medens Morænen ikke kan dyrkes uden Kalk, er det modsatte Tilfældet med Flodsandet, det kan endog give efter Forholdene særdeles ordentlige Afgrøder uden Kalktilførsel. Dette ses der mange Eksempler paa i Vestjylland.

Et smukt Eksempel derpaa kan for Tiden iagttages ved Karup. Paa Flodsandsdannelserne ved begge Sider af Aaen, saavel ved Kirken som ved Kølvråa, ses gamle, græsgroede Agre, som maaske aldrig er merglede, men trods det, og skønt de ikke er dyrkede i meget lange Tidsrum, kan Lyngen ikke vinde Indpas der. Man ser hist og her en meget kraftig Lyngbusk, der tilsyneladende ganske mangler Evne til at brede sig. Jorden er sikkert ikke sur nok dertil.

Syd for dette Distrikt, paa den gamle Hede, er opdyrket et Stykke Jord. Jorden er tilført Mergel, men tilsyneladende ikke nok; thi trods Mergeltilførselen vandrer Lyngen her ind paa en ca. 3—4 Aar gammel Græsmark, og det i en saadan Grad, at Marken i Løbet af ganske faa Aar igen vil være Hede.

Dette viser, hvor forskellige disse Jorder er over for en Dyrkning.

Her langs Aaerne har man altsaa haft lignende Forhold som paa det før omtalte Bælte inden for Fjordene; her har været Betingelser for en Bebyggelse. Men medens Bebyggelsen mod Vest har ligget nogenlunde jævnt spredt over det i Øst—Vest ca. 10 km brede Bælte, saa har den her, grundet paa de stedlige Naturforhold, været ganske smal, idet den sikkert meget sjælden har ligget mere end højst faa Hundrede Meter borte fra Aa eller Bæk, medens det store, brede

Parti ind over Vandskellet til næste Bæk har været ganske ubeboet.

Tilbage bliver saa af Vestjyllands Jorder kun de lave, kærartige Jorder, der hovedsagelig findes ved de mindre Bivandløbs Udspring.

Navnlig findes disse meget udbredte i Herningegnen, i Ikast, Sunds, Gjellerup, Herning og Tjørring Sogne, samt i den nordlige og østlige Del af Rind Sogn. I Skarrild og Sdr. Felding Sogne findes ligeledes store Kærstrækninger, der strækker sig mod Syd ned mod Sdr. Omme.

Disse Kærstrækninger har ligeledes været af stor Betydning for Bebyggelsen. I Herningegnen har de gennemgaaende bevaret det fornødne Kalkindhold op til vor Tid, saa de selv i vore Dage er fortrinlige Græsgange og Enge. Langs dem kan man selvfølgelig regne med, at der i Oldtiden var en betydelig Bebyggelse, hvad ogsaa alt tyder paa. Kærdragene i den østlige Del af Rind Sogn og i Skarrild samt Sdr. Felding er af en noget mindre Værdi. Jorden er der blevet betydelig mere udvasket for Kalk, saa der findes store Lyngpartier spredt ud over Kærene, men det er dog uomtvisteligt, at de gennem Tiderne har været af stor Betydning for en Bebyggelse.

Disse anførte Betragtninger over Dyrkningsforholdene paa de vestjydske Egne giver et andet Billede af Bebyggelsesforholdene i Vestjylland end det, der er hævdet af Arkæologerne. Lægger man den Kortskitse, som ledsager den omtalte Afhandling af Vilh. la Cour, som Grundlag for den arkæologiske Opfattelse¹⁾, eller man gaar ud fra Sophus Müllers Arbejder, da vil man finde, at disse Arbejder fører

¹⁾ Det samme gælder selvfølgelig ogsaa hans øvrige Arbejder, hvor den samme Betragtning kommer frem.

til stik modsatte Resultater af mine. Hvor disse Forfattere har bebygget, har jeg ubebygget, og omvendt. Vilh. la Cours Kortskitse er efter min Mening et Kort over en stor Part af Jyllands gamle Heder, men ikke over Vestjyllands Bebyggelse.

Medens der i det foregaaende er gaaet ud fra Naturforholdene, saa skal der senere forsøges, hvorvidt en Udredning af den kendte historiske Udvikling af Bebyggelsen kan kaste Lys over Sagen, og hvorledes den stiller sig til det anførte om Naturforholdene. Før der gaas over til denne Undersøgelse, skal der dog fremføres nogle Indvendinger mod den arkæologiske Opfattelse.

Den arkæologiske Opfattelse af Oldtidsbebyggelsen.

Den nu gældende arkæologiske Opfattelse af Landets ældste Bebyggelse skønnes at være bygget paa forskellige Afhandlinger af Sophus Müller, navnlig: »Vei og Bygd i Sten- og Bronzealder«, »Vendsysselstudier« og »Sønderjydske Studier«. (Alle offentliggjorte i »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie«.) Senere er de Anskuelser, som der er gjort gældende, fremhævede helt eller delvis af adskillige andre og ført videre i det af Sophus Müller anviste Spor. Navnlig har Vilh. la Cour ført dem frem og udvidet dem i en meget konsekvent Form i »Sjællands ældste Bygder«, samt i den før omtalte Afhandling.

I »Vei og Bygd i Sten- og Bronzealder« kommer Sophus Müller til følgende Resultat: Gravhøjene lagdes gennemgaaende langs Vejene, og markerer derved de gamle Veje. Aarsagerne til, at de lagdes der, var,

at man gennemgaaende boede der. S. 45 siges, at Højene ligger umiddelbart ved Vejene ikke i Nærheden. S. 55: »Altsaa var det ikke ufravigelig Skik at lægge Gravhøjene ved Vei. Naar det skete, var det ikke for at hædre den døde, idet Mindehøien saaledes blev seet af de Veifarende, ikke fordi Skik og Brug krævede, at Liget skulde føres til det fælles Gravsted, ikke fordi denne Plads betragtedes som hellig, eller hvilken anden lignende Grund, der nu kunde udtænkes. Veirækken maatte i saa Fald kunne erkjendes overalt, i alle Egne eller dog oftere, end det er Tilfældet. Men en Grund maa der dog have været; thi Gravhøjenes Talrighed ved Veiliniere er iøjnefaldende. Ja! Lad det Spørgsmaal først blive besvaret, hvad der gav alle de øvrige, enkeltvis spredte eller gruppevis ordnede Høje deres Plads. Om man gennemvandrede nok saa mange Strækninger i det indre Jylland, og nok saa ofte saa denne Vekslen af Strøg, hvor Højene findes i Mængde, med andre, hvor de mangle, af Steder, hvor de kun ligger enkeltvis, med andre, hvor de sees overalt, hist og her tæt samlede i Grupper, man vilde dog ikke finde andet Svar end, at Højene havde saaledes faaet deres Plads, fordi Menneskene boede saaledes, dette forklarer ganske Gravhøjenes Fordeling over Landet.« . . . »Saa kan det vel heller ikke være andet end, at Veihøjene have faaet deres Plads, fordi man boede ved Veiene. Den, som havde sit Hus ved Veikant, reiste Gravhøi der; boede man paa Bakken i Nærheden, blev Høien hvælvet der, og havde man sit Bo langt borte fra Færdselsvei, saa gravlagdes ogsaa den døde ved Hjemmet.« — »Heraf følger, at Gravhøjene oplyse om Bebyggelsen; et fuldstændigt Høikort er tillige et fuldstændigt og nøjagtigt Bebyggelseskort. Det viser, hvilke Egne, der dengang vare befolkede, og om der var mange Mennesker eller faa.¹⁾ Det angiver den forskellige Bebyggelsesform. Der var den velbefolkede Bygd, som strækker sig vidt, de Steder, hvor en lille Kreds af

¹⁾ Udhævet af mig. N. O.

Mennesker bor i ellers ubeboede Strækninger, de Pletter, som endnu kun vare opsøgte af ganske faa. Det ses, at der hist og her, hvor store Højgrupper findes, var en fastere Bosættelse for flere Mennesker, og endelig ses det, at man, hvor der fandtes Veie, slog Bo ved dem. Som i vore Dage skabtes Bebyggelsen af Veiene.¹⁾ Det ses, at Sophus Müller og med ham senere Vilh. la Cour fastslaar, at Gravhøjene gennemgaaende lagdes langs Vejene og derved markerer Vejlinierne.

Desværre tillader mit Materiale mig ikke paa det nuværende Tidspunkt at komme nærmere ind paa Spørgsmaalet, dog skal der anføres nogle faa Betragtninger over Sagen.

Paa det Areal, som jeg navnlig har henvendt Opmærksomheden paa, ses ofte, at Gravhøjene paa en vis Maade optræder i Rækker, dog ikke saaledes, at de efter min Opfattelse med Sikkerhed markerer en Vej, og i alt Fald ikke nøjagtigt viser, hvor Vejen har gaaet.

I Egnen mellem Stora og Skerna synes det, at Højenes Fordeling nærmest kan karakteriseres ved, at de hovedsagelig ligger i større og mindre Grupper og er grupperede under Hensyn til visse Natur- og Beboelsesforhold. Laa der en langstrakt Bebyggelse nogenlunde parallel med en langstrakt Bakke, saa fremkom der paa Bakken en langstrakt Højgruppe, vel navnlig paa Foranledning af, at Ligene fra den langstrakte Bebyggelse tilsyneladende ikke samledes paa en for Bebyggelsen fælles Begravelsesplads, men hver Beboer førte sine Lig den nærmeste Vej fra Beboelsen ud paa Ødemarken. Derved kommer Højene, stammende fra een eller flere langstrakte Bebyggelser, til at optræde i Rækker. Dette er saaledes blandt mange

¹⁾ Udhævet af mig. N. O.

andre Steder Tilfældet med det lange Bakkedrag, der gaar omtrent fra Mourier Pedersens Plantage mod Nord til Skern mod Syd. Er Højdedraget bredt, bliver Bredden af Højrækken i Almindelighed ogsaa større, saa det synes vanskeligt at indlægge Vejen paa et bestemt Sted, hvis der da overhovedet har gaaet en.

Ved at betragte de Højkort med indlagte Veje, der er udstillede i Nationalmuseet over visse Egne af Vest- og Sønderjylland, stanser man overfor det Spørgsmaal: Hvorfor er Vejen netop indlagt paa det paagældende Sted? Man synes ofte, at den lige saa godt kunde være indlagt paa et andet Sted, noget til en af Siderne, og ligge der med samme Ret.

Gaar man ud fra som givet, at Gravhøjene gennemgaaende ligger langs Vejene (det er dog meget tvivlsomt, om dette er Tilfældet), saa kommer det næste Spørgsmaal, hvad der er det oprindelige, Gravhøjene eller Vejene. Det kan jo være lige saa naturligt at antage, at Vejene er lagte efter Højene, som at Højene skulde være lagte efter Vejene.

Det ses, at Sophus Müller og Vilh. la Cour gaar ud fra, at Vejene er det oprindelige, og at Højene ikke er lagt der af Hensyn til dem, men fordi man byggede Højene, hvor man boede, og da man hovedsagelig boede langs Vejene, saa kom Højene som en Følge deraf ogsaa til at ligge der. Da der er taget Afstand fra den Anskuelse, at man boede, hvor Gravhøjene ligger, og da det er paavist, at man aldrig har kunnet nære sig der, saa følger deraf, at Menneskenes Bopladser og de formodede Veje ikke falder sammen. Har Vejene gaaet, hvor Gravhøjene findes, saa har de gaaet ude i Ødemarkerne borte fra Bebyggelsen. Ligger Grav-

højene virkelig ofte langs Vejene, hvad dog langt fra er bevist, saa maa det nærmest være begrundet ved, at naar man førte de døde bort fra Bebyggelsen, Landsbyen eller den enlige Bebyggelse, saa var det naturligt, at man fulgte Landsbyens Veje, til man kom bort fra de beboede Steder, og saa, naar man var naaet ud til et øde Strøg, har bøjet lidt bort fra Vejene og opført Højen der paa »Ingen-Mands-Land«.

Den Opfattelse, at man tog Bolig langs Vejene, er uholdbar. Vejene maa rette sig efter Beboelsen, Beboelsen kunde i de Tider ikke rette sig efter Vejene. Sophus Müller skriver: »Som i vore Dage skabtes Bebyggelsen af Veiene«. At knytte Beboelsen til Vejene er at gøre den fuldstændig uafhængig af Naturforholdene. Var Naturen lige let tilgængelig overalt, saa kunde der være Mening i Sagen; men som det ses, dette var langt fra Tilfældet.

I vor Tid kan en Beboelse knyttes til en Vej, nemlig hovedsagelig af Folk som Kromænd, Købmænd, Haandværkere m. fl., der ikke skal leve af Jorden. Den Mand, som skulde dyrke Jorden maatte bo der, hvor han kunde finde Føden til sig og sine Husdyr. Der maatte være dyrkbar Jord og naturlige Græsgange, og paa saadanne Steder ligger Gravhøjene absolut ikke.

Naar der i vore Dage anlægges en Vej eller en Bane over hidindtil udyrket Jord, ser man ofte, at der kommer en Beboelse langs Færdselsvejen; men nu er Landbrugsteknikken en anden, end den var i Stenalderen. Nu har man lært, at det, der adskiller en Hede fra en dyrket Jord, er, at den første mangler Kalk, og dette kan man afhjælpe ved at tilføre Mergel, som kan faas med Banen eller med Vejen. I Oldtiden derimod havde Vejen ingen Indflydelse paa den Jord,

der laa langs den. Vejen kunde ikke hjælpe til at om-danne en Hede til Ager, og Mennesket, som da levede, kunde ikke heller. Dertil manglede han den nødvendige Landbrugsteknik.

Vilh. la Cour hævder Gang paa Gang, at Bebyggelsen har spredt sig langs Vejene: »Vejene har sat Befolkningen i indbyrdes Forbindelse, og langs disse Veje er Bosættelsen atter spredt, indtil den omsider har faaet den fulde Udvikling«. ¹⁾ Her gøres Oldtidsmennesket ganske uafhængig af Naturen: Vejene betinger en Bebyggelse, og fra dette Vejcentrum breder Bebyggelsen sig saa videre ud til Siderne, som Bølgeringe i Vandet, uanset den tilstedeværende Jords Naturligtilstand. Det var tilsyneladende ganske ligegyldigt for disse Naturmennesker, om de blev stillet over for en Ørken eller over for en Eng.

Sophus Müller og med ham Vilh. la Cour fremhæver, at Beboelsen har ligget umiddelbart ved Højene: Den Mand, der boede ved Vejen, lagde Gravhøjen der, og den, der boede borte fra Vejen, lagde Gravhøjen der, hvor han boede, og derfra sluttes, at et fuldstændigt Højkort er ogsaa et fuldstændigt Bebyggelseskort. Hvor Højene ligger tæt, laa Beboelsen ogsaa tæt, og hvor de ligger meget spredt, der laa Beboelsen ogsaa spredt i Forhold dertil, og hvor der paa en Egn ingen Høje findes, der var der ingen Bebyggelse.

Paa Grundlag af disse Betragtninger har Vilh. la Cour udarbejdet sin Afhandling »Sjællands ældste Bygder« og den foran omtalte Afhandling om Vestjylland. Disse Afhandlinger viser, i hvilken Grad man kan komme bort fra det naturlige og rigtige, naar Grundlaget, man bygger paa, ikke er tilstrækkeligt af-

¹⁾ V. la Cour: Sjællands ældste Bygder. S. 226.

stivet, idet den vestjydske Beboelse, som det fremgaar af det forrige, er havnet ude paa de Jorder, der af alle Vestjylland Jorder af mange Grunde har været de mindst tilgængelige. For at hævde et saadant Standpunkt, hvor Bebyggelsen gøres fuldstændig uafhængig af Naturforholdene, maa man have meget stærke Beviser, men man har kun et eneste, formodet Bevis, nemlig Gravhøjenes Beliggenhed der. At Gravhøjene er Bevis for en Bebyggelse, er jo selvsagt rigtigt; men Beviset for, at Beboelsen har ligget umiddelbart ved eller i Nærheden af Gravhøjene, er ikke ført.

Det Bevis, som Arkæologien mener at have ført, er ikke noget Bevis, kun en Antagelse. Sophus Müller mener, at Aarsagen til Gravhøjenes Beliggenhed, i Grupper og enkeltvis, maa søges i, at man boede saaledes, som Gravhøjene ligger; hvor der er en enkelt Gravhøj, var der kun en enkelt Bebyggelse; hvor der er en Højgruppe, der havde man en samlet Bebyggelse paa samme Sted, og hvor man har en lang Række af Gravhøje, der havde Bebyggelsen samme Form og laa mellem Højene. Den langstrakte Form forklares ved, at Bebyggelsen laa langs Vejene, og derfor kom Højene ogsaa til at ligge der.

Om Højrækker er Udtryk for Veje er tvivlsomt, og at man har boet, hvor Gravhøjene ligger, er umuligt. Naturforholdene viser, at de døde maa være førte bort fra de beboede Steder. Det vil da ogsaa forekomme naturligere, at disse Folk har haft en vis Sky for Døden, og derfor fjernet deres afdøde fra de beboede Strøg og gravlagt dem ude i Ørkenen, paa Hederne, og er der endelig noget om Vejenes Forhold til Gravhøjene, ja, hvad er saa naturligere, end at man har fulgt Landsbyens Vej, da man førte de døde bort til

deres sidste Hvilested? Antages denne Betragtning, saa faas der Overensstemmelse mellem de Bopladser, Landbrugsvidenskaben anviser, nemlig Beboelsen langs de naturlige Græsgange ved Vandet, og paa Steder, hvor der fandtes Jord, man formaaede at dyrke til Korn, og at man saa har benyttet de Arealer, som man ikke kunde dyrke, og hvor man sjælden havde Ærinde, naar man var ude at bjerge noget til Føden, som Begravelsesplads. Altsaa, Ligene er højlagte ude i de mange større eller mindre Ørkener, som Vestjylland havde.

Det siger jo sig selv, at naar den Regel kan fastslaas for Vestjyllands Vedkommende, at Ligene er flyttede bort fra de beboede Steder til de ubeboede, saa maa man gaa ud fra, at det samme har fundet Sted i de andre Egne af Landet, og deraf følger for hele Landet, at et Højkort er netop det modsatte af et Bebyggelseskort. Nogle spredte Undersøgelser, jeg har foretaget i andre Egne af Landet, tyder paa Rigtigheden deraf, men de virkende Naturforhold har i Almindelighed været andre end de for Vestjylland anførte. Ogsaa paa Øerne maa Bopladserne søges borte fra Gravhøjene.

De anførte og adskillige andre Forfattere overser i en forbavsende Grad Naturforholdenes Indflydelse paa Bebyggelsen. Det kunde være fristende at komme nærmere ind derpaa, dog skal der her kun peges paa enkelte Eksempler.

Sophus Müller skriver (Vendsysselstudier): »Langvejs fra synlige have Højderne øvet deres Tiltrækning og er blevne bebyggede før de lavere liggende Steder«. Vilh. la Cour skriver¹⁾: »Mellem dem (Stor-

¹⁾ Sjællands ældste Bygder. S. 226.

bygder ved Moser og Søer) har Vejene sat Befolkningen i indbyrdes Forbindelse, og langs disse Veje er Bosættelsen atter spredt, indtil de (Bygderne) har naaet deres fulde Udvikling«. . . . »Færdselsaarerne er af saa afgørende Betydning for Bygdens hele Udformning og Vækst, at man ved Klarlæggelsen af dem maa søge at vinde al den Klarhed, Materialet tillader«. Den førstnævnte Forfatter taber sig i ovenstaaende i et Skønhedsforhold, Højderne, den sidste i Vejene. Ingen af disse Forhold kan bidrage til Ernæringen. Selv om der lagdes aldrig saa mange Veje gennem en Ørken, saa kunde der ikke leve et eneste Menneske mere derfor.

Vel er der tilsyneladende ikke saa store Jordbundsforskelle i Danmark som i andre Lande; men de er dog saa store, at man, ikke alene i den Tid, men ogsaa i vor Tid, stadig maa tage Hensyn dertil. Nogle Jorder var ikke egnede til Korndyrkning, andre var ikke egnede til Græs, nogle var for tørre, andre var for vaade o. s. v. Selv i vor Tid med dens stærke tekniske Udvikling maa man endnu bøje sig efter Naturforholdene; af den Grund er Befolkningstætheden netop meget forskellig i de forskellige Egne af Landet.

Gravhøjenes Fordeling i Forhold til Bebyggelserne.

Betragter man Gravhøjenes Fordeling i de forskellige Dele af Vestjylland, vil man se, at den er højst uregelmæssig. Inden for de forskellige Herreder er der et ret forskelligt Antal Høje: Bølling Herred staar højest med ca. 1625 Gravhøje¹⁾, derefter følger Hammerum Herred med ca. 1400, Uldborg Herred ca. 1000, Ginding, Hjerm og Skodborg Herreder hver med ca. 700—1000, Nørre

¹⁾ Antallet af Gravhøje er taget hovedsagelig fra »Trap«.

Horne 600, Vandfuld og Hing hver med ca. 300 Gravhøje.

Aflæser man Tallene, som de her er anførte, faar man det Indtryk, at Bølling og Hammerum Herreder har været de tættest befolkede i Oldtiden, naar man f. Eks. sammenligner med Hjerm og Hing. Beregner man derimod Gravhøjenes Antal paa Herredernes Arealer, da faar man helt andre Tal, nemlig:

Hjerm Herred	ca. 2,8	Gravhøje pr. km ²	
Bølling Herred	- 2,5	—	—
Ulfborg og Skodborg Herred	- 2,1	—	—
Vandfuld Herred	- 1,9	—	—
N. Horne og Ginding Herred	- 1,5	—	—
Hammerum Herred	- 1,1	—	—
Hing Herred	- 0,7	—	—

Lægges ovenstaaende Tal til Grund for en Beregning af Befolkningstætheden i de forskellige Herreder i Vestjylland, faar man, at Hjerm Herred har haft omtrent tre Gange saa tæt en Befolkning som Hammerum Herred og ca. fire Gange saa tæt som Hing Herred, et Forhold, der ikke ses at være taget Hensyn til ved lignende Undersøgelser.

Betragter man disse Tal og sammenholder dem med Befolkningstætheden ned mod vor Tid og med Jordens saakaldte Godhed, saa ses det, at de Egne, der har haft det største Antal Høje pr. km², ogsaa i den historiske Tid har haft den tætteste Befolkning og samtidig de bedste Jorder. Saaledes viser Folketællingen fra 1769, at Hammerum Herred da var det tyndest befolkede Herred i Vestjylland med kun 4,7 Mennesker pr. km², derefter kommer Bølling med 6,0, Ginding og Uldborg 6,2, Hing 9,2, Skodborg 10,1, Hjerm 12,8,

Vandfuld 20,7 Mennesker pr. km². At Vandfuld Herred har saa stor Forskel paa Højantallet og Indbyggerantallet skyldes sikkert, at paa de gode, fra gammel Tid stærkt dyrkede Jorder er sandsynligvis de fleste Gravhøje forsvundne. Der er sikkert ogsaa i denne Egn foregaaet en stærk Udvikling af Fiskeriet. Naar der ses bort fra Vandfuld og Hing Herreder, saa ses det, at der er en vis Overensstemmelse mellem Folketællingslisten og Højantallet. Saaledes staar Hjerm med den største Befolkningstæthed og Hammerum Herred med den laveste. Bølling Herred er gaaet ned paa en mere naturlig Plads, der bedre svarer til Herredets Jordbundsforhold end dets Højantal.

Naar Højantallet er saa stort for Bølling, sammenlignet med Hing, skyldes det sikkert, at mange flere Gravhøje er ødelagte i det tættere befolkede Hing Herred, der sikkert altid har haft meget lidt Hede eller anden unyttet Jord, naar der ses bort fra Klitterne. Højene i Bølling Herred ligger endnu for en stor Del beskyttede ved, at Kulturen ikke er naaet ud til dem, de ligger endnu paa Heden, som de gjorde det i Oldtiden. Endvidere er det upaatvivleligt, at en Del af Oldtidsbeboerne i Hing Herred er gravlagte i Bølling Herred; Herredsgænsen mellem Hing og Bølling gaar syd for Ringkøbing tæt forbi de frugtbare Egne i Hing. Da disse Egne er flade og for en stor Del Enge, har man selvfølgelig her som overalt ført de døde ud paa de nærmeste, høje Hedebakker, og derved kom de senere, da Herredsskellene paa Hederne afsattes, til at ligge i Bølling Herred.

Naar der ses bort fra de Herreder, der berører Kyster og Fjorde, hvor Fiskeriet, navnlig i Havet, har spillet en vekslende og noget uberegnelig Rolle, da er der

ingen Tvivl om, at Folketællingslisten fra 1769 og Højantallet fortæller det samme om Beboelsesforholdene, nemlig det, at i begge Tidsrum var Lovene for Bebyggelsen ens. De store og gode Græsningsjorder og de let tilgængelige, højere Kornjorder mod Vest og Nord gav gunstige Betingelser for Bebyggelse, medens de Herreder, der laa længere mod Øst og Syd, som Helhed, grundet paa deres saavel i kvalitativ som i kvantitativ Henseende daarligere Græsnings- og Dyrkningsjorder, ikke kunde føde nær saa stor en Befolkning. Dernæst satte de viddudstrakte Hedestrækninger i disse Herreder en bestemt Grænse for en Udvidelse af det dyrkede Areal.

Man kan ud fra en landbrugsteknisk Undersøgelse fastslaa, at store Dele af Vestjylland ikke kan have nærret en Befolkning hverken i Oldtiden eller i en nyere Tid. At man kan finde en, om end grov, Overensstemmelse mellem den bevarede Rest af Gravhøje og Folketællingen i 1769, er egentlig ikke overraskende for en Iagttagelse, der har nogen Kendskab til Naturen og til Landbrugsteknikkens historiske Udvikling. Det er jo først efter Aaret 1800, at man kan regne med, at en Mergling er blevet anvendt i noget Omfang i Vestjylland.

Den for Kulturen tilgængelige Jord i Vestjylland synes at være taget tidlig i Brug, og da en Udvidelse af det dyrkede Areal ikke lod sig udføre, maatte Folketallet staa stille. Først da Landbrugsteknikken blev saa udviklet, at den kunde tillade en Udvikling paa tværs af Naturen, gik det atter frem i Vestjylland.

Ovenstaaende Betragtninger er endda sikkert til Gunst for de udprægede Hedeherreder. I de Herreder mod Nord og Vest, der ned til vor Tid er benævnte som Herreder med gode Jorder — Hjerme, Skod-

borg, Hing o. s. v. — har der i ældre Tid, grundet paa den større Befolkning, været lagt anderledes Beslag paa Jorden, derved er mange Høje sløjfede eller udpløjede, der var jo meget lidt Jord i disse Herreder, som man ikke kunde magte selv med en lidet udviklet Landbrugsteknik. Anderledes stiller Forholdene sig i Hammerum og Bølling Herreder, hvor Højene er beskyttede af store Heder, hvor ingen endnu har haft Ærinde; de er først udsatte for Sløjfning i vor Tid.

Højenes Fordeling, rigtig beregnet paa Herrederne, viser altsaa, at de Herreder, de nordlige og de vestlige, der har gode Jorder og Græsningsarealer, har haft en betydelig større Befolkning end de midtjydske. Denne Udredning maa dog kun tages i grove Træk, tidligere Tiders Ødelæggelser af Gravhøje spiller ind, og mange Beboere i et bestemt Herred er gravlagte i et andet Herred. En Fordeling paa de enkelte Sogne skønnes at blive mere usikker, da en Højgruppe, der antagelig svarer til en bestemt Bebyggelse, ofte ligger i et andet Sogn end det, Beboelsen ligger i.

En bedre Oversigt over Gravhøjenes Beliggenhed i Forhold til Bebyggelsen faas ved at betragte de enkelte Højgrupper og enligt liggende Høje i Forhold til det beboelige Areal.

En Undersøgelse af alle vestjydske Gravhøjenes Beliggenhed i Forhold til det beboelige Areal vil her føre for vidt, det maa vente til en senere Lejlighed. Her skal derfor kun gives nogle Eksempler, der dog ikke er grundet paa det samlede Antal Gravhøje, da en Gennemgang af Nationalmuseets Kortmateriale er blevet mig for bekostelig. Udgangen er nærmest taget fra Generalstabens topografiske Kort i 1:40000, hvortil her skal henvises.

De mange Gravhøje, der findes paa det store Højdedrag, der strækker sig ned gennem Lem og Dejbjerg Sogne, er før omtalte. De ligger her gennemgaaende paa de høje Hedebakker omgivne mod Vest, Syd og Øst af fortrinlige Jorder i Velling, Lem og Dejbjerg Sogne mod Vest, Skern mod Syd, Bølling, Sædding, Hanning med flere Sogne mod Øst.

Disse Sogne med deres store Enge har, efter det foran udviklede, huset en stor Befolkning i Oldtiden; derfor de mange Gravhøje paa de store Heder, der skiller de østlige og vestlige Beboelser.

Da Beboelsesomraaderne saavel mod Vest i Velling, Stavning o. s. v., som mod Øst i Sædding og Hanning, er langstrakte i Nord—Syd, saa har man en naturlig Forklaring paa den langstrakte Gruppering af de mange Gravhøje paa Hederne mellem disse to Bebyggelser i, at de døde er ført den nærmeste Vej lige ud paa Hederne. Hanning har f. Eks. ført sine Lig lige mod Vest, Dejbjerg sine mod Øst, til den fælles Begravelsesplads. Naar de nordligst boende fører Ligene lige mod Vest og de sydligst boende ligesaa, saa bliver Højrækken selvfølgelig langstrakt og kommer derved til at afspejle Beboelsens Længde.

Tilsvarende Forhold vil man finde mange Steder; Gravhøjenes Beliggenhed afspejler til en vis Grad den dertil svarende Beboelses Form.

Længere mod Øst, i Borris Sogn, har man haft en temmelig tæt Bebyggelse langs Skernaa. Da Engene er forholdsvis smalle syd for Aaen, og den dertil liggende høje Jord gennemgaaende hørte til de gamle, sure Heder, saa var der kun Plads til en lille Bebyggelse der, hvorfor der ogsaa kun findes faa Gravhøje.

Nord for Aaen var Forholdene bedre; der laa en Række Kær langs Engen, ind mellem dem forholdsvis sunde og gode Dyrkningsjorder, hvorfor der ogsaa der opstod en forholdsvis stor Bebyggelse. Derom vidner ogsaa de mange Gravhøje længere mod Nord, inde paa Heden.

Medens de to før omtalte Bebyggelser strakte sig i Nord—Syd, hver paa sin Side af den lange Hedebakke, og derved foraarsagede, at Højgruppen ogsaa blev langstrakt i Nord—Syd, saa finder man her i Borris ogsaa en til Bebyggelsen svarende Højrække. Da Bebyggelsen her er knyttet til Aaens Omgivelser og strækker sig i Vest—Øst parallelt med Aaen, saa ligger Højrækken ogsaa i Vest—Øst. Overensstemmende med de sædvanlige Forhold træffer man ogsaa her Højbæltet et godt Stykke inde paa Heden.

Østligst i Borris Sogn kommer Vorgod Aa fra Nord og løber ud i Skernaa. Langs denne Aa er Engdragene smalle, saa der er lidt Græsningsjord, derfor var Livsmulighederne ogsaa mindre her end langs Skernaa. Bopladserne blev færre. Der var kun Plads til en enkelt Række Ejendomme langs Aaen, og de laa endda med stor Afstand mellem de enkelte. Af den Grund findes der kun forholdsvis faa Gravhøje. De, der forekommer, ligger ligeledes et godt Stykke inde paa Heden parallelt med Bebyggelsen.

Betragter man saaledes Bebyggelsen i Borris Sogn nord for Skernaa, ser man, at Naturen henviste den til et noget bredt Parti langs Skernaa og et smalt Parti langs Vorgod Aa. Paa samme Maade ligger Højene, men hovedsagelig borte fra Bebyggelsen, inde paa Heden.

Det er interessant, at Gravhøjene gennemgaaende ligger i et Bælte noget inde paa Borris Hede. Heden

er meget stor og strækker sig langt bort fra Bebyggelsen; men ind mod Hedens Midte findes ingen eller faa Høje. Det kan sikkert forklares ved, at man nok har ført de døde ud paa de ubeboede Strøg, men ikke fundet det nødvendigt at føre dem saa langt ud, som det var muligt. Dette forklarer, at paa store Heder findes Højene ikke ind mod Midten, men noget ud mod Udkanten.

Ogsaa her er der Anledning til at pege paa det haabløse i den hidindtil gældende Forklaring paa Gravhøjenes Beliggenhed. Hvad skulde dog have foraarsaget, at Oldtidsmennesket skulde have bosat sig i en saadan vinkelformet Bebyggelse, som disse Gravhøje viser, med en bredere og en smallere Gren? Hvorfor har Bebyggelsen ikke bredt sig jævnt ud til Siderne, længere ud paa Heden eller nærmere ned mod Aaen? Hvorfor netop paa denne Plads? Jordens Kvalitet adskiller sig ikke fra den ved Siden af. Vej kan det jo ikke være, en Vej kunde aldrig, i disse Tider, give Anledning til en Bebyggelse. Der er kun den her givne Forklaring: Der laa en Bebyggelse langs de to Aaer. Da Aaerne og de dem ledsagende Græsningsjorder dannede en Vinkel med hinanden, saa opstod der selvfølgelig en vinkelformet Bebyggelse, da den Jord, som da kunde udnyttes, netop, betinget af Aaerne, havde en saadan Form. Efter Datidens Skik førtes de døde ud paa Ødemarkerne for at gravlægges der, derfor opstod her en vinkelformet Højgruppe.

Paa Sydgrænsen af Borris Sogn, langs Omme Aa, findes mindre og daarlige Græsningsjorder og sure Hedekær; derfor var Beboelsen der meget spredt, der

fandtes kun faa Ejendomme. I Nærheden af hver af de gamle Ejendomme findes een eller faa Gravhøje inde paa Heden. Man kunde fristes til den Anskuelse, at til hver Gaard hører een eller to Gravhøje, som er vedkommende Gaards Begravelsesplads. Mange andre Steder finder man lignende Forhold, nemlig hvor der kun var Mulighed for en meget tynd og spredt Bebyggelse. I Ø.-Høgild i Rind Sogn findes tre gamle Gaarde, og ude paa Heden findes ca. tre Gravhøje. Paa samme Maade grupperer sig et lidt større Antal Gravhøje om den noget større Landsby Fjederholt, ogsaa i Rind Sogn.

Lignende Forhold kan der paavises mange af i Vestjylland, saaledes langs Skernaa fra Arnborg Kirke over Brande og videre øst paa, samt langs alle andre vestjydske Aaer, hvor Engdragene er smalle uden større, græsgroede Kær i Nærheden.

Langs Skive Aa fra Karup og noget nord paa findes en Del spredte Gravhøje paa hver sin Side af Aaen. Disse Høje findes ligeledes noget inde paa Hederne i nogenlunde ens Afstand fra Bebyggelsen. Længere inde paa Hederne findes ingen eller faa, det er igen et Eksempel paa det sædvanlige, at naar de døde blot blev ført bort fra det beboede Terræn, saa var det tilstrækkeligt, man fandt ingen Anledning til at føre dem helt ind mod Hedens Midte. Længere mod Nord ved nævnte Aa bliver Græsningsjorderne større og bedre, ligesaa det dyrkede Areal; dette medførte en tættere Bebyggelse; derfor bliver der flere Gravhøje, og de rykker længere bort fra Aaen.

Langs de to Bække, der løber vest for Karup Aa, Barslund og Gindeskov, fandtes kun faa, smalle Enge, og derfor ogsaa faa Ejendomme. Højantallet er

derfor ogsaa mindre der end ved Karup Aa, hvor der dog med nogen Afstand fandtes en Del Ejendomme.

Gaarde som Grovegaard, og den noget sydligere liggende Ilskov, havde jo ned til vor Tid hver for sig et Jordtilliggende, der er større end et stort Sogn paa Øerne. Dette store Jordtilliggende er et Udtryk for, af hvor lille Nytteværdi Jorden var.

I det hele har det Hedeparti, der begynder ca. ved Storaas nord for Aulum og strækker sig mod Øst mellem den nordlige Del af Sunds Sogn og Egnen ved Skelhøje, været meget tyndt bebygget. Længere mod Øst højede dette tyndt bebyggede Parti mod Syd og fortsattes ned over Dele af Bording og Ejstrup Sogne. For en stor Del hører Torning Sogn ogsaa til dette Distrikt. Disse Egne er samtidig de, der havde det mindste Græsningsareal.

En interessant Fordeling af Gravhøjene har man i den nordlige Udkant af Klosterheden paa Strækningen fra Rom syd for Lemvig over Fabjerg til Resen ved Struer. Her ligger Gravhøjene, udpræget i een eller, paa sine Steder, flere Rækker. Paa store Strækninger ligger disse Høje grupperede omkring Veje, der nu forbinder forskellige Landsbyer og Sogne.

Denne store Høj række ses ogsaa at være omtalt som grupperet omkring en af de typiske Oldtidsveje fra Vesterhavet (Ramme) over de ovenfor nævnte Landsbyer til Struer og videre ind i Landet.

Der er dog meget, der taler mod, at man her staar overfor en Vej, der med Sikkerhed kan føres tilbage til Oldtiden.

Undersøger man Egnen fra Limfjorden mod Nord og ned til Klosterheden, ses det, at den gennemgaaende bestaar af frugtbare Jorder. Dette frugtbare Terræn gaar mod Syd over i store Heder ved Rom og Fabjerg.

Naar denne Egn gennem den historiske Tid har været tæt bebygget, skyldes det, at Egnens Jorder var frugtbare og lette at dyrke, medens Hederne syd derfor endnu ligger ubenyttede.

Syd for denne Egn, der har været opdyrket fra gammel Tid, har man saa den omtalte Høj række, der omtrent følger Grænsen mellem de gode og daarlige Jorder, men ligger, eller laa sikkert forhen, noget inde paa Hederne, som Reglen er andre Steder. En naturligere Forklaring paa, at Højene ligger i Række, er sikkert den foran nævnte: at Befolkningen, som boede nord derfor, har flyttet de døde den lige Vej ud paa de ubenyttede Heder, og da Beboelsen var lang i Øst—Vest, saa blev Høj rækken ganske naturligt det samme.

Høj rækken er altsaa i grove Træk et gammelt Skel, der viser Grænsen mellem beboet mod Nord og ubeboet mod Syd. Den er Begravelsesplads for den store Bebyggelse, der strakte sig fra den og mod Nord til Limfjorden.

Der har antagelig i dette dyrkede Distrikt ligget en Del større og mindre Høj grupper paa smaa, for Dyrringen vanskeligere tilgængelige Højdedrag; men disse smaa ubenyttede Arealer har den tætboende Befolkning paa et meget tidligt Tidspunkt faaet Bugt med og har sløjjfet Højene.

Naar man i vor Tid ser Vejen følge Høj rækken, skyldes det sikkert, at man ved Vejenes Dannelse har benyttet Højene som Retningslinie for Færdselen. Deraf følger, at Højene ikke kan give Oplysninger om Vejenes Alder; de kan være faa Hundrede Aar gamle eller flere Tusinde.

Da man netop her staar over for en af de formentlige Oldtidsveje, kan jeg ikke nægte mig at gentage følgende: Hvad skulde foraarsage, at man bosatte sig

her? Vejene, hvis de i det hele taget fandtes, da Gravhøjene anlagdes, kan ikke gøre Udslaget, dem kunde man ikke leve af. Hvorfor skulde man vrage de gode, lettilgængelige Jorder mod Nord og bosætte sig her i en smal Stribe, hvor Naturforholdene var daarligere? Havde Gravhøjene saa endda ordnet sig noget i Grupper efter Jordens forskellige Godhed og efter de forskellige Vandløb; men det ses ikke at være Tilfældet.

Det vil føre for vidt her at give en fuldstændig Oversigt over Gravhøjenes Fordeling i Forhold til Bebyggelsen for hele Vestjylland.

Saa vidt mine Undersøgelser strækker sig, ser det ud til, at enhver Højgruppes Beliggenhed lader sig forklare ud fra Jordbundsforholdene paa de forskellige Egne.

Som en Hovedregel kan angives, at Gravhøjene følger Vandløbene og Græsningsjorderne, dog i nogen Afstand. Har man to parallelt løbende Aaer i lille Afstand fra hinanden, saa findes Højene gennemgaaende midt mellem dem, deres Antal staar i Forhold til de Græsningsarealers Størrelse og Godhed, der findes langs Aaerne. Er Afstanden bred mellem de to Aaer, med forhen store, skillende Hededrag, da fremkommer der ofte to Rækker Høje, een Række knyttet til hver sin Aa eller Bæk, og saa helt eller delvis højtomt Rum ind midt mellem Aaerne. Jordens Overfladeform, Bakker og Dale, kan dog ændre disse Forhold.

Er Aaen eller Aaerne skaaret dybt ned, saa der kun findes smalle, sure Enge, saa er der faa Gravhøje; men findes der saa naturlige, græsgroede Partier spredt ind i Morænen, saa kan disse Forhold ændre sig stærkt: Arnborg Sogn i Hammerum Herred skulde egentlig, efter det udviklede, have faa Gravhøje, da Aaen er skaaret dybt ned, og Engene er smalle; men Nabo-

sognet, Assing, har megen naturlig god Græsningsjord, der ikke ligger ved Aaen. Dette har medført, at Sognet bød paa mange Livsbetingelser. Dette giver sig igen Udslag i, at Sognet fik forholdsvis mange Gravhøje, hvoraf en Del kom til at ligge i Arnborg og Skarild Sogne, da Sogneskellene senere afsattes. Paa samme Maade fik Assing ogsaa en Del Høje fra andre Græsningsdrag, der nu hører til andre Sogne.

Det er ikke særlig ved Aaernes Hovedløb, at Befolkningen har slaaet sig ned; der er Græsningsarealet forholdsvis ringe; men hvor en større Aa, hen mod sit Udspring, grener sig ud i mindre Bække, der træffer man den tættere Bebyggelse, f. Eks., som lige nævnt, ved Assing, dernæst Egnen ved Brejning Kirke, Grydeaaens Forgrening oven- og nedenfor Vinding Kirke, Løvenaas og Tvisaas Forgreninger i Aulum, Forgreningerne af Skernaas og Storaa ved Herning, o. s. v.

Man maa være forsigtig ved Bedømmelsen af disse Forhold; thi forskellige Forhold kan spille ind og tilsyneladende helt forandre Billedet. Der maa først og fremmest tages Hensyn til Jordens Kvalitet, navnlig Udvadskningsgraden, der kan veksle meget selv paa Steder, der ligger meget nær sammen. Aaernes Forgreninger nord for Herning paa den forholdsvis kalkholdige Jord giver store Enge. Kommer man ca. 4 km syd for Byen, bliver der straks andre Forhold. Skernaas to Forgreninger mod Øst: Fjederholt og Søby Aaer, har deres Kilder ude paa mindre kalkholdige Jorder. Der findes rigeligt af lave, fugtige Kærjorder; men Plantevæksten bliver, paa Grund af Kalkmangelen, en anden, nemlig sure Mosegræsser, Halvgræsser og Lyng paa de højeste Partier, derfor er der faa Høje der.

I Skarrild Sogn, syd for Skernaa, findes store, lave Kærpartier; men de er kalkfattige og giver derfor kun daarlige Græsser. Dette har medført, at der kun har været forholdsvis daarlig Bebyggelse i den historiske Tid. Der findes kun faa Gravhøje, der kan antages at stamme fra denne Egn, saa der har sikkert været svagt bebygget i Oldtiden. Anderledes i det før omtalte Assing, der ligger i Nærheden. Jordbundsforholdene er der omtrent som i Herningegnen, og derfor mange Gravhøje. Ligeledes kunde der stilles Sammenligning mellem Egnen syd for og Egnen nord for Skernaa i Borris Sogn, kalkfattige Jorder syd for Aaen og daarlig Bebyggelse, kalkrigere Græsningsjorder nord for Aaen, god Bebyggelse og mange Gravhøje.

Det kunde synes, at her bliver der Overensstemmelse med den arkæologiske Opfattelse; dette er dog ikke Tilfældet. Fordi Gravhøjene findes ude paa Borris Hede, derfor behøver nævnte Hede ikke at have været bebygget.

Som Forholdene er ved Skernaa, saaledes ogsaa ved de nordlige Aaer. Egnen omkring den østlige Del af Madum Aa har ogsaa sure Jorder, og derfor lille Bebyggelse i den historiske Tid, ligesom der findes faa Minder (Gravhøje) om Oldtidsbebyggelse. Ser man paa Forholdene langs de Aaer, der løber mod Nord til Stora: Grydeaa, Vegen Aa og Tvis Aa, saa ses det, at Bebyggelsen der var betydelig bedre; men selvfølgelig ikke ens overalt.

Dette kun som Eksempler nærmest til Vejledning for mere indgaaende Undersøgelser paa de forskellige Egne.

Et maa der huskes paa: Aaernes Nedskæring gør det ikke alene, og der er ikke altid tæt Bebyggelse,

hvor Aaerne forgrener sig til Bække, saa man faar store Kærdrag. Jordbundsforholdene og den deraf betingede Plantevækst m. m. spiller Hovedrollen. Der var f. Eks. en nogenlunde ordentlig Bebyggelse og ikke saa faa Gravhøje ved den vestlige eller nordlige Side af Skernaa i Arnborg Sogn, men kun ringe eller ingen Bebyggelse paa den østlige Side af Aaen. Paa samme Maade ved Vorgod Aa paa Grænsen af Borris og N. Vium m. fl. Sogne. Vest for Aaen i Borris Sogn er en nogenlunde ordentlig Bebyggelse, paa den modsatte Bred ingen eller ringe. Aarsagen dertil er sikkert i begge Tilfælde Mangel paa passende Jord til Dyrkning og Boligplads paa Østsiden.

Skal Bebyggelsesforholdene løses paa en tilfredsstillende Maade, saa maa der afgjort kræves, at der tages det nødvendige Hensyn til en Række for Sagens Løsning meget nødvendige Naturfag: Botanik, Geologi, Kemi og landøkonomisk Jordbundslære m. m. Mangler dette Hensyn, saa vil Opgaven mislykkes.

Da mange af de naturlige Forhold er ændrede i vor Tid ved Landbrugets Udvikling: Mergling, Dræning m. m., saa følger deraf, at man maa ogsaa have et betydeligt Kendskab til Egnens Historie. God Hjælp kan f. Eks. hentes fra gamle Udskiftningskort, naar de bruges paa rigtig Maade.

I det følgende skal der søges Bidrag til Sagens Løsning fra de vestjydske Landbrugs Historie.

Historisk Tilbageføring.

Som overalt i Landet kan man i Vestjylland dele samtlige Landejendomme i de gamle, oprindelige, og de, der er udstykkede fra dem.

Ved at følge denne Udstyknings-Historie tilbage gen-

nem Tiderne kan hentes flere Jagttagelser, som kan bidrage til at kaste Lys over ældre, selv meget gamle Tiders Beboelsesforhold.

Udstykningen i Vestjylland falder i to Dele, nemlig:

1. Oprettelsen af de Ejendomme, der er opstaaede som Hedeparceller fra de gamle Gaarde. De er alle opstaaede efter ca. Aar 1800, ja, langt den største Part efter 1850. De udgør nu i den største Del af Vestjylland den overvejende Part af samtlige Ejendomme. Selv for disse saa sent udstykkede Ejendomme gælder det, at Grundlaget for hver af dem har været et lille Hedekær, eller et Stykke Grønne, hvor der kunde græsses en Ko og nogle Faar, samt Trækkraften, Stude eller Heste.

Uden dette lille Stykke Kær eller Grønne savnedes Betingelserne for, at en Opdyrkning kunde foretages, selv saa nær ned mod vor Tid. For Brugeren af den gamle Ejendom har det solgte sikkert ofte forhen været af nogen Værdi. Der kunde fødes noget Opdræt derude om Sommeren; men nu havde den nye Teknik begyndt at sætte ind; der blev foretaget lidt Afvanding eller Vanding efter Forholdene paa den hjemlige Jord, eller der blev merglet et Stykke. Dette medførte større Husdyrhold, der gav mere og bedre Gødning. Jorden, der laa hjemme ved Ejendommen, ydede mere, og det lille Hedekær, der laa langt borte, ænsedes ikke mere, og Følgen var, at der blev Plads til nye Hjem.

Denne Udstykning og den deraf følgende Opdyrkning er altsaa et Udtryk for, at man nu ved Teknikkens Hjælp drager sig Jord til Nytte, som før har været uanvendelig og praktisk taget værdiløs.

2. Den Udstykning, der er foregaaet før den omtalte, var af en anden Art, den bestod i en Deling af det gamle, dyrkede eller udnyttede

Areal, Agermarken og Græsningsjorderne, og den førte for Vestjyllands Vedkommende, forsaavidt den var foregaaet før ca. 1800, ikke til nogen Udvidelse af Dyrkningsarealet.

Denne Udstykning til nye Hjem var altsaa i Virkeligheden en Deling af det Udbytte, Ejendommen kunde give, til to eller flere Familier. Der frembragtes ikke mere Korn eller Græs derved, og der blev i det store og hele ikke inddraget ny, forhen unyttet, Jord under Bedriften, skønt Vestjylland paa dette Tidspunkt havde uhyre store, ubenyttede Jordreserver. En saadan Udstykning kunde derfor kun foretages paa de større Ejendomme.

Ved at undersøge de sidst omtalte Udstykninger, navnlig de, som er foretagne i det 18de Aarhundrede, ses det med Sikkerhed, at Grundlaget for, om en Bruger kunde dele sin Ejendom, var, om dens Tilliggende af Eng og naturlig Græsningsjord var saa stort, at det tillod en Deling. Ved Hjælp af gamle Kort og Besøg paa de gamle Gaarde, der ligger langs Aaerne, ses det, at man aldrig benyttede Jord, der laa udenfor Flodsandsdannelserne, til Kornjorder, man undgik den egentlige Moræne af de anførte Aarsager, hvis det var muligt. Man ser endog i Almindelighed, at langt fra alt Flodsandet har været dyrket. Ofte ser man, at en Landsby eller en enlig Gaard havde flere Gange saa meget dyrkbart Flodsand, som der var dyrket. Dette er i Virkeligheden et Udtryk for, at Kornavlens var underordnet, det værdifuldeste var Græsningsjorden. Dette viser, at Husdyrbruget var det egentlige, Korndyrkningen var underordnet i Vestjylland.

Undersøger man Ernæringsforholdene i den historiske Tid for Landsdelens Vedkommende, da finder man

— og det samme gælder sikkert ogsaa for den øvrige Del af Landet — at Mængden af den tilstedeværende Græsningsjord og Eng var en Maalestok for, hvor mange Mennesker der kunde leve paa Stedet. Var der megen Græsningsjord, kunde der opstaa en Landsby eller Hovedgaard; men der kunde ogsaa være saa lidt, at der kun blev Plads til en enlig lille Bondegård, maaske kun paa 1 Td. Hartkorn og med maaske 5—10 km til, hvor Naturen igen bød Betingelser for, at der ogsaa der kunde oprettes et lille Brug.

Her skal dog ikke foreløbig gaas nærmere ind paa Ejendommenes Størrelse og Fordeling i Landsbyer og Enkeltgaarde, men kun peges paa, at en Undersøgelse af disse gamle Gaarde, altsaa de oprindelige Stamejendomme, hvorfra de andre senere er udstykkede, viser, at de alle var afhængige først og fremmest af Græsningsjorder og dernæst af Flodsandsdannelserne, og ikke een af disse Gaarde ligger inde paa den for Kalk udvadskede Moræne; selvfølgelig maa der tages Hensyn til, at mange Gaarde i den senere Tid er flyttede bort fra Aærne.¹⁾

Efter hvad der er anført om Vestjyllands Naturforhold, ses det, at Beboelsen maatte henvises til det brede Bælte langs Fjordene, Flodsandsdannelserne langs Aærne og de store græsgroede Kær. Udfinder man de gamle Stamejendommers Beliggenhed, hvorfra Nutidens Ejendomme er udstykkede (der er her taget samtlige Ejendomme, som findes i Matriklen fra 1688, og de er indlagte paa Kort), da ses det, at alle disse Ejendomme ligger netop der, hvor det anførte om Naturforholdene henviser dem til at ligge. Tæt Bebyggelse (Landsbybebyggelse) langs Fjordene; en enkelt

¹⁾ Til Undersøgelsen hører et betydeligt ikke helt afsluttet Kortmateriale, som desværre ikke lader sig offentliggøre her.

Række Gaarde paa hver Side af Aaerne, der strækker sig ind i Landet; tættere til tæt Bebyggelse, hvor der findes mindre eller større græsgroede Kær.

Der er altsaa den mest fuldkomne Overensstemmelse mellem Naturforholdene og Beliggenheden af samtlige de Ejendomme i Vestjylland, som er anført i Matriklen fra 1688. Kortet og en Undersøgelse i Marken viser, at ingen af de gamle Ejendomme laa paa Morænen, og alle var knyttede til Eng og Græsningsjord. Vel har jeg fundet enkelte gamle Ejendomme liggende borte fra Vandløbene, men ved en nærmere Undersøgelse paa Stedet har det altid vist sig, at de var flyttede bort fra Vandløbene i vor Tid. Den eneste ældre Afvigelse, der er truffet, er Lystlund i Ulborg Sogn. Om denne Landsby hedder det i »Stigtsz Register« (ca. 1599): »Noch en liden By opbygt i Heden kaldis Lystlund, som haffuer ring Auling oc intet Eng«.

Vel er der et stort Spring fra 1688 til den yngre Stenalder, men de historiske Kilder giver dog Oplysninger om mange af disse gamle Gaarde længere tilbage i Tiden, ligesaa for Landsbyerne. Naar de skriftlige Optegnelser slipper, er der andre Holdepunkter, der kan benyttes.

Da en Undersøgelse af de gamle Ejendommers Beliggenhed viser, at den var bestemt af Naturen, og da det let lader sig paavise, hvilke Naturforhold der er søgte, og hvilke der er skyede, og da Landbrugsvidenskaben kan give et bestemt Svar paa, hvorfor Beboelsen i 1688 laa, som den gjorde, og ogsaa vise, at den ikke kunde ligge andre Steder, saa kan man ogsaa med Tryghed fastslaa, at disse Ejendomme har ligget der, saa længe Naturforholdene har været de samme, og det vil

i Virkeligheden sige, saa længe der har været en Befolkning, der først og fremmest har ernæret sig ved Kvægavl, men ogsaa ved Agerbrug.

Man kan for Vestjyllands Vedkommende tale om en Oasebebyggelse med et ganske smalt Bebyggelsester-ræn om Vandløbene og Kærene og derfra store ubebyggede Strøg, til man naar det næste Vandløb eller Kær. Adam af Bremen har sikkert fuldstændig Ret, naar han i det 11te Aarhundrede anfører om Jylland, at Jorderne er der ufrugtbare; naar man undtager Stederne ved Aaløbene, ser Landet ud som en Ørken »med sur Jordsmon og frygtelig Tomhed«. ¹⁾ I Vestjylland stængede Hederne for en Udvikling vinkelret paa Vandløbene. I den øvrige Del af Landet var det vel Skovene, men disse kunde bedre overvindes, der kunde Ilden hjælpe, af den Grund har Bebyggelsen sikkert der tidligere bredt sig bort fra Vandløbene. Ogsaa der har Bebyggelsen langs Vandløbene været den oprindelige.

Et godt Bidrag til Bebyggelsens Udvikling i hele Landet vil sikkert kunne hentes ved at foretage en Undersøgelse af, hvorledes den yngre Bebyggelse ligger i Forhold til den ældste. I Vestjylland (ø: den undersøgte Del deraf) ligger Torperne ind mellem de ældre Landsbyer, altid parallelt med Vandløbene, aldrig vinkelret paa dem. Deres Beliggenhed viser, at de i deres Oprindelse maa være af samme Art som Udstykningernes i det 18de Aarhundrede. En Torp maa i Vestjylland være opstaaet ved, at de to ældre Landsbyer eller Gaarde, den ligger mellem, hver for sig maa have afstaaet af sit Nytteareal til den nye

¹⁾ Historikerne synes her uden Grund — foranlediget af Adams iøvrigt ringe Paalidelighed — at tage Afstand fra det anførte. Se Danmarks Riges Historie I Bd., S. 165.

Bebyggelse. Der er derfor sikkert ikke skabt nye Livsmuligheder ved Torpdannelsen her; der er kun sket en Deling af de gamle. En eneste Afvigelse fra dette synes Egnens eneste -lev at være, nemlig Bjørsløv i N. Vium Sogn, hvor der synes at være skabt nye Livsmuligheder. Efter Jordbundsforholdene at dømme hører denne Bebyggelse ikke til de ældste, den synes at være afvigende fra det normale.

I Torpdannelsens Tid var der altsaa ejheller Mulighed for en Bebyggelse andre Steder end ved Eng og Kær. Hederne stængede for al Udvikling, dem kunde man ikke gøre sig nyttige, man kunde kun benytte dem som Begravelsespladser, saa var de døde af Vejen, saa var man maaske mere befriet for den almindelige Sky for Døden og beskyttet mod Spøgeri og Puslen af Aander.

De ældste Stednavne er ligeledes knyttede til Beboelser ved Græsningsjorder, f. Eks. alle -ing- og -um-Beboelser findes under disse Forhold. Da de i sin Tid anlagdes, var Loven for Bebyggelse altsaa den samme. Ingen Bebyggelse paa den egentlige Moræne.¹⁾ Der findes overhovedet ingen gamle Stednavne, vedrørende Bebyggelse, knyttet til Hedearealerne.

Hartkornsansættelserne i Matriklerne viser ogsaa, at det er Engene, Græsningsjorderne og de magre Sandjorder, der ligger ved dem, der sættes til nogen Værdi, medens de nu langt bedre Jorder paa Morænen ikke ansattes til nogen særlig Værdi. Det er det, der har givet sig Udslag i, at selv saa sent som i Matriklen af 1844 blev Hartkornet lagt paa disse Jorder, saa de

¹⁾ Der er vist ingen Tvivl om, at f. Eks. alle -ing-Beboelser i Landet, hvis det blev rigtig undersøgt, vil vise sig at være knyttede til Græsningsjorder. Det, at enkelte -ing ligger højt, behøver ikke at modbevise dette. Der kan ogsaa under særlige Forhold findes højtliggende, gode Græsningsjorder.

Ejendomme, der opstod efter den Tid, og som ligger paa de da unyttede Jorder, nu er blevet store, gode Gaarde, men ofte med meget mindre Hartkorn end et lille Husmandsbrug i andre Egne af Landet.

Vel er Hartkornsansættelsen ung; men Grundlaget for den er meget gammelt. Den er en Vurdering af Livsmulighederne paa den betragtede Plads, og disse Muligheder skifter lidet gennem tusinde Aar, naar Mennesket mangler Evne til at paavirke dem.

Der er ogsaa adskilligt andet, der peger langt tilbage i Tiden og vidner om, at Forholdene for Bebyggelsen har været som her skildret, saaledes Landsbyernes, Kirkernes og Hovedgaardenes Beliggenhed og Størrelse.

De største og mest anseelige Hovedgaarde findes eller fandtes i den vestlige Del af den her omhandlede Egn, nærmere bestemt, de fandtes, hvor der var rigeligt med Eng og Græsningsjord, og deres Størrelse og Anseelse stod i Forhold til deres Areal af disse Jorder, samt det Udbytte de gav saavel kvalitativt som kvantitativt. Det samme er sikkert Tilfældet med alle Hovedgaarde ogsaa i andre Egne af Landet, de laa gennemgaaende ved Græsningsjorder, og deres Eksistens var sikkert paa det Tidspunkt, da de blev anlagte, knyttet til Kvægbruget i meget højere Grad end til Kornavl.

Et saadant Storlandbrug, som en Hovedgaard er, maatte jo for at opstaa have Raadighed over store Arealer til Græsningsbrug og til Korndyrkning. Følgelig kunde en saadan Gaard kun opstaa, hvor disse Arealer var tilstede, den kunde ikke frembringes ved Opdyrkning. Opstod der f. Eks. en Hovedgaard paa 50 Tdr. Hartkorn, saa maatte disse Ernæringsbetingelser, som dette Hartkorn repræsenterede, have været

tilstede i Forvejen i Form af Bondebyer, der saa forsvandt. Deraf fremgaar, at en Hovedgaard kan ikke opstaa, hvor der i Forvejen er en meget spredt Bebyggelse af smaa Bøndergaarde.

Ned over det ca. 10 km brede Bælte langs Fjordene fandtes en hel Række anseelige Hovedgaarde, fra Bøvling og N. Vosborg mod Nord til Lundesnæs og Lønborggaard mod Syd. Dette er Udtryk for, at Egnen forud for deres Opstaaen har rummet store Ernæringsmuligheder.

I Herningegnen, hvor Skernaa og Storaas har Udspring for nogle af disse Aaers Bivandløb, findes ligeledes store, naturlige Græsgange; som en Følge heraf havde Egnen ogsaa, som ved Fjordene, en Del Hovedgaarde og store Landsbyer; Hovedgaardene laa her temmelig tæt: Herningsholm, Sindinggaard, Møltrup, Lergrav m. fl.

Paa det Terræn, der ligger mellem disse to Egne, fandtes faa eller ingen Hovedgaarde, da Aaerne der havde skaaret sig dybt ned; Græsningsjorderne indskrænkedes derved til de smaa Strimler Eng, der fandtes langs Aaer og Bække. Græsningsarealet var der saa lille, at der kun blev Plads til smaa enlige Bøndergaarde. Ofte ser man anført, at Hovedgaardenes Beliggenhed skyldes Forsvarshensyn; dette er næppe rigtigt, saa kunde de lægges mange Steder, hvor de laa bedre; de laa, hvor der var store Græsningsarealer, og ikke andre Steder. — Herningsholm lagdes paa en Holm, omgivet af store Søer og Moradser — af Forsvarshensyn; det lyder godt, men er lidt romantisk. — Ved Siden af disse store og gode Engdrag laa en betydelig Landsby. Paa et senere Tidspunkt fandt en Velhaver, at her var Betingelser for, at han kunde grunde sig en god Hovedgaard, der kunde give Føden

til mange Husdyr og tilstrækkelig Dyrkningsjord til Korn. Der skød sig en Holm ud i dette Engdrag; der lagdes Gaarden, fordi det var den mest egnede Plads for Dyrkningen, altsaa af Dyrkningshensyn, ikke af Forsvarshensyn. Lignende Forhold kan sikkert iagttages ved alle Hovedgaarde. At Hovedgaardene har beskyttet sig ved Volde og Grave, er noget andet. Moradser og Søer er det saa let at tænke sig til, naar man har Moser; men Moserne ved Herningsholm er opvoksede paa en fugtig Sandflade, og saaledes er vel nok Forholdene de fleste Steder, hvor der fantaseres om tilgroede Søer.

De vestjydske Kvaderstenskirkker, der jo kan føres ca. 800 Aar tilbage i Tiden, viser det samme Forhold som Hovedgaardene. I de vestlige Sogne ligger de ud mod Fjordene og Engene. I Sogne, der har en større Udstrækning i Vest—Øst, ligger Kirkerne mod Vest, ofte lige ved Fjorden. Dette viser, at Beboelsen, da Kirkerne blev byggede, laa mod Vest. Den østre Del af et saadan langstrakt Sogn strakte sig ind i Hederne. Inde i Landet ligger Kirkerne langs Aaerne og Kærene.

Indtil op mod vor Tid har disse Kirker ligget i Centrum for den Bebyggelse, der hørte til hver af dem. Da Kirkerne selvfølgelig blev byggede, hvor Bebyggelsen var, har man ogsaa her Forhold, der peger meget længere tilbage. En Ændring i Beboelsesforholdene foregik jo langsomt i disse Tider. Naar undtages den sidste Tid, Opdyrkningens Tid, ses det, at Forholdene med Hensyn til Kirkens Beliggenhed for Sognet har ikke ændret sig, Kirken ligger, hvor Bebyggelsen ligger nu, og hvor den laa, før Kirkerne byggedes.

De Naturforhold, der har holdt sig siden den Tid, i ca. 800 Aar, og til vor Tid uden mindste Ændring,

har selvfølgelig ogsaa fortsat sig tilbage før Aar 1100, ja sikkert flere Gange 800 Aar. En pludselig Revolution af Jordbundsforholdene kan ikke tænkes. Hvad skulde egentlig have bevæget Beboerne til først at bosætte sig paa de høje, tørre Jorder, hvor Gravhøjene ligger, hvor der hverken kunde skaffes Græs eller Vand til Kreaturerne, for derefter senere at flytte ned til Græsgangene og de derved liggende lette Sandjorder. En Ændring i Dyrkningsteknik kan ikke være Aarsagen, f. Eks. kan en Indførelse af bedre Redskaber ikke begrunde, at man opgiver de sværere Jorder og gaar over til de lettere bearbejdelige.

Det ses ogsaa, at Kirkerne langs Vestkysten og de, der ligger omkring Herning, med faa Undtagelser er meget store og anselige samt dyrere byggede end de øvrige, der ligger mere inde i Hedeegnen: Arnborg, Skarrild, Hover o. s. v., der alle er smaa og uanselige. Dette tyder paa en Forskel i Befolkningstæthed og Velstand, og denne Forskel har netop været tilstede i hele den historiske Tid. Der er, og navnlig var, Forskel paa Gjellerup og Arnborg Sognes Befolkningstæthed og økonomiske Magt, som der er Forskel paa deres Kirker.

De gamle Stednavne og deres økonomiske Værdi bekræfter ogsaa den her anførte Betragtningssmaade. Alle gamle Stednavne findes i den vestlige Del og langs Aaerne og Kærene. Uden at komme nærmere ind paa Stednavnenes Alder skal der peges paa, at der findes forholdsvis faa yngre Navne i Vestjylland; -lev, -torp m. fl. skønnes at være sjældne her, sammenlignet med den øvrige Del af Landet.

De gamle Stednavne synes at ligge noget tættere ned over Hedeområdet end langs Fjordene. Undersøger man derimod deres økonomiske Værdi, kommer man, som

for Gravhøjenes Vedkommende, til et andet Resultat. Ned langs Fjordene laa der maaske nok et mindre Antal gamle »Navne«; men til Gengæld var det saa store Landsbyer, der strakte sig vidt og beslaglagde store Dyrkningsomraader, der senere gav sig Udslag i et stort Hartkornstilliggende, medens Stednavnene længere inde i Landet, i Hedearealet, som Regel kun omfattede en enkelt Gaard, og tit endda en meget lille. Der er Forskel paa Landsbyen Tarm, der i Matriklen fra 1688 omfatter 30 Ejendomme med ca. 99 Tdr. Hartkorn, og Ronnum, der samtidig omfatter 1 Gaard med 8 Tdr. Hartkorn o. s. v.

Saa godt som alle de Hjælpemidler, vi har til at bestemme, hvor den oprindelige Bebyggelse i Vestjylland har ligget, stemmer i Virkeligheden overens i Besvarelsen af dette Spørgsmaal, saavel Landbrugsvidenskabens (der vel nok er den fornemste i dette Spørgsmaal) som forskellige naturvidenskabelige Fag, samt et almindeligt, jeg kunde fristes til at kalde det praktisk Ræsonnement; ja, selv Arkæologien, som ses at gaa ud fra andre Forudsætninger, har jo givet sine Bidrag dertil: de mange Gravhøje opførte paa gammel Hede og af Hedetørv. — Og hvor findes de mange Flintflækker og løst henkastede Oldsager, der ikke har været nedgravede? Er de fundne paa Heder eller opdyrkede Hedejorder? Jeg for min Part har aldrig fundet dem der. Derimod kan man ofte finde dem paa de gamle dyrkede Jorder langs Aaer og Kær.

Det maa fastslaas, at saavel Naturforholdene som de historiske Oplysninger — saa langt de kan føres tilbage — viser, at Beboelserne laa ved Græsningsarealerne, hvor Livsbetingelserne fandtes. Bebyggelserne anlagdes derimod ikke efter Menneskenes Luner eller Smag, af Trang til

Samliv eller Eneboertendenser. Heller ikke kulturelle Smagshensyn, Tradition, Plovfællesskab eller lignende blev afgørende. Man slog sig simpelthen ned, hvor man kunde faa Føden!

I ældre Tider var man nødt til at betragte meget mere Jord som Ørken end i vor Tid; derfor maa man ikke glemme, at visse Jordbundsforskelle, der i Dag ikke spiller nogen større Rolle, i ældre Tid derimod har dannet uoverstigelige Grænser, der maatte staa, til den nye Teknik ned mod vor Tid satte ind og løb dem over Ende. Der driver endnu mange Vragstumper af denne gamle Dæmning i Tidens Strøm.

De gamle Gaarde, der findes i Matriklen fra 1688, er sikkert i det store og hele Oldtidsbrugene; i hvert Fald ligger de paa det samme Areal.

Bebyggelsesformerne.

I Landbrugshistorien ser man ofte to Anskuelser fremsatte som Modsætninger, nemlig om Landbrugene er oprettede af Enkeltmand eller i Fællesskab, altsaa, om det oprindelige er den enligt liggende Gaard eller Landsbyen. Ja, P. Lauridsen siger endog, at det er Grundmodsætningen i Nutidens agrarhistoriske Opfattelse, den, hvorom al Granskning og al Diskussion tilsidst drejer sig.

I andre Lande har man ogsaa drøftet disse Forhold: Justus Möser¹⁾, der gik ud fra Forholdene i Westphalen, hvor han ansaa Bebyggelsen for at være som i de ældste Tider, kom ud fra sine Undersøgelser til

¹⁾ Her efter: Alfons Dopsch: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. 1. B. 2. Aufl. Wien 1923.

det Resultat, at man oprindelig havde bosat sig paa Enkeltgaarde. G. L. v. Maurer¹⁾ derimod hyldede den Teori, at den første Opdyrkning af Landet ikke skyldtes Enkeltmand, men Slægten og Stammen. Han mente altsaa, at Landsbyen var det oprindelige. August Meitzen¹⁾ fastslog gennem sine Undersøgelser, at Landsbyen var en særlig germansk, Enkeltgaarden en keltisk Bosættelsesform, og at den sidstnævnte Bebyggelsesmaade var laant fra Kelterne ved Nomadelivets Ophør. Navnlig dette, at Landsbybebyggelsen er af germansk Oprindelse, ses at have flere Tilhængere her hjemme, hvorfor det senere skal omtales nærmere.

Det vil føre for vidt her at komme nærmere ind paa Spørgsmaalet Enkeltgaards- eller Landsbybebyggelse, og hvad Aarsagerne kan være til disse forskellige Bosættelsesforhold, ej heller skal der her gaas nærmere ind paa en Undersøgelse af Aarsagerne til de forskellige Landsbytyper: Rundby, Langby og Terrænby, som de er udformede af P. Lauridsen, dels fordi mit Materiale for visse Forhold vedrørende Landsbyerne ikke er saa stort som ønskeligt, og dels fordi Spørgsmaalet agtes taget op ved en senere Lejlighed, set fra et erhvervsmæssigt Synspunkt. Nogle Synspunkter med Hensyn til Spørgsmaalets Løsning skal dog fremsættes her: Ser man paa Forholdene i Vestjylland og forresten ogsaa i mange andre Egne af Landet, saavel i Østjylland som paa Øerne, saa fremgaar det med stor Sikkerhed, som det allerede er anført, at saavel Landsbybebyggelsen som Enkeltgaardsbebyggelsen ganske simpelt skyldes Naturforholdene. Hvor der er Livs-

¹⁾ Her efter: Alfons Dopsch: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. 1. B. 2. Aufl. Wien 1923.

betingelser for mange Mennesker, opstaar der en tæt Bebyggelse, hvis Størrelse er afhængig af Livsbetingelserne, først og fremmest Græs, og dernæst tilstrækkelig dyrkbar Jord til Korn. Hvad der gælder for Landsbyerne, gælder ogsaa for Hovedgaardene, saavel i Henseende til deres Størrelse som Beliggenhed. Hvor der er Livsbetingelser for en stor Landsby, er der ogsaa Betingelser for en stor Hovedgaard; hvor der kun er Betingelser for en lille Landsby, der kan der kun blive en lille Hovedgaard, som saa opstaar paa Landsbyens Bekostning; og hvor der, som i mange Sogne i Vestjylland, kun var faa og smaa Livsbetingelser, der kunde der maaske kun blive en lille Bondegård paa 1—2 Tdr. Hartkorn paa samme Sted, og derfor udelukkedes Dannelsen af en større Landsby eller Hovedgaard.

Forholdene viser: Enkeltgaard eller Landsby er et Naturens Bud, i hvert Tilfælde for Vestjyllands Vedkommende, men sikkert ogsaa for alle andre Egne af Landet. Det skyldes ikke en Kulturpaavirkning, hverken keltisk eller germansk.

Ser man paa en af de enligt liggende smaa vestjydske Gaarde, med kun et meget lille Hartkornstilliggende, og ofte med 3—4 km til nærmeste Nabo ved samme Side af Vandløbet, da er det klart, at Aarsagen til, at der ikke findes flere Ejendomme, er, at der ikke er Græsningsjord til dem, og det skyldes ikke, at Grundlæggeren var enten germansk eller keltisk paa-virket. At dele en saadan Ejendom i to eller flere lod sig ikke gøre; at dele en saadan Ejendom vilde, da man ikke kunde bringe den til at yde mere, være at dele Ernæringsbetingelserne paa to eller flere Familier, og var der oprindelig for lidt til een, saa blev der min-

dre til flere. Allerede saa sent som ca. 1800 ses det, at en Gaard paa 1 Td. Hartkorn da vanskeligt kunde føde een Familie, og som anført: en Forbedring af Livsbetingelserne lod sig ikke udføre. En Halvering af Ejendommen var i de Tider ogsaa en Halvering af Føden.

Langs Vestkysten findes Landsby ved Landsby, alle med stort Hartkornstilliggende, samt store Hovedgaarde som i Østjylland og paa Øerne. Det samme er delvis Tilfældet i Herningegnen og i andre Egne med udstrakte Kærjorder. Langs Aaernes Hovedløb bliver Landsbyerne og Hovedgaardene mindre og mindre, og de enlige Gaarde bliver flere og flere, efter som Aaen skærer sig dybere og dybere ned.

Betragter man f. Eks. Forholdene ved Skernaa, saa ses det, at ved Aaens Udløb havde man to store Gaarde: Lundenæs og Lønborggaard. I Borris Sogn findes flere Landsbyer, der dog ikke er saa store som mod Vest. I Sdr. Felding og Skarild Sogne er der faa og smaa Landsbyer; i Arnborg findes der kun faa og smaa, enligt liggende Gaarde, og der findes aldrig to Gaarde liggende sammen, Gaardene ligger der to og to, en ved hver sin Side af Aaen og med omtrent 5 km til de nærmest liggende to Gaarde. Paa samme Maade i Rind Sogns sydlige Del, hvorimod der i den nordlige Del af nævnte Sogn igen findes store Landsbyer. Her træder Aaen nemlig ud af Bakkelandet og forgrener sig ud over de store, græsgroede Kær, som findes der. Disse Kær breder sig ind over Nabosognene: Herning, Gjellerup, Snejbjerg og Tjørring, og betinger den tætte Bebyggelse der.

Dette viser, at Bebyggelsesformen:

Landsby eller Enkeltgaard afhænger af Naturen.

Folketællingslisten for 1769 giver ogsaa Oplysninger om disse Jordbundsforhold, saaledes havde:

Stadil	17	Indbyggere paa 1 km ²		
Borris	10	—	-	—
Sdr. Felding	4	—	-	—
Skarrild	3	—	-	—
Arnborg	2	—	-	—
Rind	4	—	-	—
Herning	9	—	-	—
Gjellerup	12	—	-	—

Saaledes overalt. Man ser tydeligt, at Befolkningen aftager mere og mere, efter som Aaen skærer sig dybere og dybere ned, for saa igen at tiltage, naar Aaen træder ud af Bakkelandet og forgrener sig i Kærene.

Befolkningen stod i Forhold til Jordens Værdi for Dyrkningen. En Forøgelse af Befolkningen i Vestjylland var umulig, der var ikke Plads til flere, en Gaard kunde ikke blive til en Landsby. Satte man to Familier paa en lille Gaard, saa maatte de halvsulte. En Forøgelse af Befolkningen var der ikke Plads til, var der en saadan, maatte den enten dø eller udvandre til andre Egne eller andre Lande.¹⁾

P. Lauridsen delte Landsbyerne i tre Bytyper: Rundbyen, Langbyen og Terrænbyen. Denne Inddelingsmaade er som bekendt imødegaaet af Henrik Larsen, der som ældste Byform anfører Rækkebyen, der nærmest svarer til de omtalte Terrænbyer. Meget tyder

¹⁾ Antagelig har man i saadanne Forhold en Forklaring paa Folkvandring, Vikingetogter m. m. Det er som hos Dyrene, naar Føden bliver for knap, saa vandrer de til andre Egne.

paa, at disse forskellige Typer af Landsbyer ogsaa skyldes naturlige Aarsager.

Som de enligt liggende Gaarde ligger enlige, fordi der ikke kunde blive Livsmuligheder til flere paa samme Plads, da der ikke var mere Jord, der kunde udnyttes, saaledes opstod Landsbyerne paa Steder, hvor Livsbetingelserne var bedre, hvor der var rigeligt med Græsningsjord.

Ved at undersøge ældre Bykort over Vestjylland og forresten ogsaa over andre Egne af Landet ses det, at man har jævne Overgange fra spredt Bebyggelse til Landsbybebyggelse, ikke alene med Hensyn til Antallet af Ejendomme, men endnu mere, naar man ser paa Ejendommenes Beliggenhed i Landsbyen. Mange vestjydske Landsbyer laa temmelig spredte, ofte saa meget, at man kan opløse dem i mindre Enheder, skønt det hele anføres som een Landsby med et fælles Navn. Ligger der saaledes to noget smalle, langstrakte, naturlige Græsgange Side om Side, saa faar man fire Rækker Ejendomme, to langs hver af de to Græsgange. Det hele er saa sammenfattet i een Landsby; men i Virkeligheden udgøres Landsbyen af fire Rækker Gaarde, to og to knyttede til samme Kær. Altsaa det samme Forhold, som kan findes langs ethvert Vandløb eller smalt Kærdrag. Her er bare to Kærdrag rykkede meget nær sammen, saa det hele ved et hurtigt Overblik let kommer til at tage sig ud som en jævnt spredt Bebyggelse. (Enkeltgaarde, der ligger tæt sammen, eller en aaben Landsbybebyggelse.)

Efter Kærenes Form og Størrelse kan Landsbyen ogsaa antage forskellig Form og Størrelse. Et langstrakt, smalt Kærdrag giver en langstrakt Bebyggelse af Enkeltgaarde ved hver Side af Kæret. Er Kæret bredt, saa bliver der Mulighed for flere Ejendomme, saa op-

staar der en langstrakt Landsbybebyggelse ved hver Side af Kæret. Er Kæret rundt, saa opstaar der en efter Kærets Størrelse tættere eller tyndere Bebyggelse i en Kreds omkring Kæret.

Findes der et rundt Højdedrag ude i Kæret, saa opstaar der ogsaa der en Bebyggelse, der, hvis det omtalte Højdedrag er stort, ligger i en Kreds langs Kæret, medens Bebyggelsen, hvis Højdedraget er lille, viser Tilbøjelighed til at samle sig tæt paa Højdedragets Midte.

Disse omtalte Forhold mellem Bebyggelsesformen og det nyttige Areal kan varieres paa forskellige Maader, efter Naturens Bud. Disse maa undersøges nærmere i ethvert betragtet Tilfælde; men Naturens Lov mødes sikkert overalt, naar der undersøges paa den rigtige Maade.

Herredsinddeling og Herredsskel.

Herredsinddelingen og Herredsskellene falder ogsaa naturligt ind i den ældre vestjydske Bebyggelse, naar man tager det rette Udgangspunkt for Undersøgelsen af dem.

Den største Part af de Herreder, der ligger ved Kysten og Fjordene, har en langstrakt Form indad mod Landsdelens Indre, dette medfører, at Herrederne gennemgaaende hver for sig kommer til at rumme noget af det lave, græsgroede mod Fjordene og noget af den høje, tørre Jord, Hederne, der findes øst for det lave Parti. Det østlige var uden Vand og uden Græsningsjord. Disse Herreder bestod altsaa af et Parti gode Jorder ud mod Fjordene og et Stykke ubrugelig Jord uden Dyrkningsværdi ind mod Landsdelens Midte.

Efter Arkæologernes Opfattelse laa Bebyggelsen, som ofte anført, paa de værdiløse Jorder ind mod Landsdelens Indre, fordi Gravhøjene findes der, medens den gode Jord med de fortrinlige Græsgange ud mod Fjordene var øde og ubeboet, fordi Egnen er højtom.

Som ved Fjordene, saaledes ogsaa inde i Landet, hvor der angives at være Tomrum langs Aerne og Kærene, men derimod befolket oppe paa de store, højtliggende Heder, hvor der var, som Jeppe Aakjær skriver: »Langt til Gud og langt til Vand«, og, der kan tilføjes, endnu længere til Græs til Husdyrene.

Undersøger man Beliggenheden af de Sogne eller Landsbyer, der har givet Navne til de respektive Herreder, da faar man følgende Forhold: De Sogne eller Byer, der har givet Herrederne Navne, finder man ud mod Havet og Fjordene paa det græsgroede Terræn, og i Herrederne i Landsdelens Indre ligger de i eller ved de store, naturlige Engdrag. Saaledes ligger Ulborg Tingsogn¹⁾ ved Nisum Fjord, medens Herredet strækker sig langt mod Øst, He i Hing Herred ligger ogsaa ved Fjord og i Engdrag, Bølling ved store Engdrag, Hammerum er omgivet af Enge og Græsningsjorder paa tre Sider, og paa lignende Maade i den øvrige Del af Ringkøbing Amt.

Efter mine Betragtninger over Beboelsesforholdene ses det, at de netop alle ligger centralt for den gamle Bebyggelse. Efter Vilh. la Cours Anskuelse ligger de alle enten i Tomrum eller svag Bebyggelse, medens den egentlige Bebyggelse maatte søges langt derfra. Hammerum f. Eks. ligger efter Vilh. la Cour i Tom-

¹⁾ Der gaas ud fra, at da Sognet i sin Tid dannedes, fik det Navn efter en da tilstedeværende Bebyggelse, vel den anseeligste, saa Sognets Navn er ældre end Sognet.

rum med ca. 6 km til nærmeste større Bebyggelse. Til Midten af denne Bebyggelse er der ca. 15—20 km. Bølling ligger i Udkanten af den af ham angivne Bebyggelse i Bølling Herred. He og Hjerm ligger ligeledes langt uden for den af ham angivne Bebyggelse. Særlig grelt er Forholdet i Ulborg Herred, hvor Tingsognet ligger langt ude i den formentlige Ødemark.

Det ses, at der aldrig er Overensstemmelse mellem Tingsognene og den af Vilh. la Cour anførte Bebyggelse. Tingsognene ligger i alle Tilfælde borte fra Bebyggelsen. Efter mine Betragtninger ligger de netop i Centret for de respektive Bebyggelser.

Hvad skulde have faaet Beboerne til at give Herrederne Navne efter et eller andet, som laa langt ude i det øde og ubeboede? Ude i det store, flade Terræn ved Ulborg var der jo sikkert intet, som Øjet kunde standse ved, og følgelig heller intet, der kunde danne Grundlaget for et Navn, der kunde overføres til den langt borte mod Øst liggende Bebyggelse. Eller hvad skulde have bevæget Beboerne til at lægge Tingstedet langt ude i Ødemarken og til en Gang om Ugen at træve ud til Tinget? Nej, da Herredstingene i sin Tid begyndte, da blev Tingene sikkert holdt, hvor det var belejligt, omtrent midt i Bebyggelsen, og er dette Tilfældet, saa har Bebyggelsen jo netop grupperet sig omkring Fjordene og inde i Landet om Enge og Kær.

Undersøger man Herredsskellenes Forløb, vil man finde, at de er anlagte i Overensstemmelse med de naturlige Skel. Hvor det er muligt, følger de Vandløbene, der altid i nogen Grad har skilt de Beboere, der boede paa hver sin Side af dem. De hindrede for en Del Samkvemmet, de satte Skel mellem Markerne, det voldte Vanskeligheder at drive Jord, der laa paa

hver sin Side af Aaen, som eet Brug, Vandløbet var et fast Skel, der ikke kunde flyttes. I vor Tid søger man, saavidt muligt, at have sin Jord paa samme Side af Aaen, og det samme var Tilfældet før, hvor Vanskelighederne ved at drive saadanne adskilte Jorder var større end nu. Af de anførte Aarsager gaar saa at sige alle Skel, større som mindre, langs Vandløb: Herredsskel, Sogneskel, Byskel og Skel mellem enkelte Gaarde, hvor det kan lade sig gøre.

I ældre Tid gik Skellene i endnu højere Grad end i vor Tid langs Vandløbene, derpaa kunde fremføres mange Eksempler. Naar de senere er flyttede, skyldes det, at den nyere Tids Udvikling har sprængt de gamle Rammer, hvor de virkede hæmmende. Der er ikke Spor af Grund til at give anstrengte og søgte Forklaringer, fra Cæsar eller andre, paa Ting, der er saa selvfølgelige og lige til.

Selvfølgelig kunde Herredsgrænserne ikke overalt følge Vandløbene, de fulgte gennemgaaende Vandløbene fra Kysterne og ind i Landet. Paa et eller andet Punkt maatte man jo have et Tværskel, der gik fra det ene Vandløb til det andet. Disse Skel kom, efter som de vestjydske Naturforhold nu engang er, til at gaa ind over de høje, tørre Arealer, over Hederne, hvor Gravhøjene findes. Disse Skel er ogsaa naturlige, fordi det var Ørken, de gik igennem, som ingen havde Nytte af, derfor er disse Skel ogsaa temmelig unge, de er som Regel først afsatte ved Hedernes Udskiftning omkring ved og efter 1800.

Hvor disse Skel kom til at gaa, skyldes ofte rene Tilfældigheder, da Jorderne som anført var af ringe eller ingen Værdi for Ernæringen af Befolkningen eller Husdyrene, kun paa Egne, hvor der var lidt Hede,

kunde de faa en temmelig betydelig Værdi, da de var vigtige for Brændselsforsyningen.

Ved Afsættelse af disse Skel ud over de ensformige Partier uden Beboelse savnede man i høj Grad Terrænpunkter, som kunde markere Skellene, og som man kunde rette dem efter. Ved at gennemgaa Landvæsenskommissionsforretninger fra den Tid ser man ofte, at man netop ofte har rettet Skellene efter Højene. De var jo det eneste, der ragede frem paa disse ensformige Partier. Ofte ses det, at naar to s m a a Hedegaarde udskiftede deres ofte 2—3000 Tdr. Land store Hedearealer, saa opstaar derved foruden Skellet mellem de to Gaarde ofte tillige Skel mellem to eller flere Sogne eller Herreder, et Bevis for, af hvor ringe Alder vore Sogne- og Herredsskel ofte kan være.

Naar man i vor Tid ser saa mange Høje ligge i Skelinier og navnlig i Skelknæk, saa er det ganske naturligt. Der er derfor ikke Spor af mærkeligt ved, at »høj« danner Skel mellem to Herreder, tre Sogne og fem Gaarde. Ja, disse Betragtninger staar jo selvfølgelig som alt det foregaaende i skarp Modstrid med den arkæologiske Opfattelse.

Adskillige Forfattere har peget paa de ejendommelige Bebyggelsesforhold i Vestjylland med Partierne langs Aaerne, der var ubebyggede, og saa Grupper af bebyggede Partier, spredt ud over de højtliggende, ubrugelige Jorder, hvor Gravhøjene findes (altsaa igen ud fra den anførte Sætning: »Et fuldstændigt Højkort er tillige et fuldstændigt Bebyggelseskort«). De har derved fundet Overensstemmelse med Cæsar, der fortæller, at Germanerne søgte at have saa store Ødemarker om deres Landsbyer som muligt, altsaa, at Grænseomraaderne mod andre Samfund gjordes øde af Beskyttelseshensyn. Det kan se meget bestikkende ud,

man faar derved Overensstemmelse mellem en saa gammel Forfatter som Cæsar, og hvad man aflæser af Gravhøjenes Beliggenhed. Derved faar man saa f. Eks. de tæt bebyggede saakaldte Tjodlande paa de høje, tørre Hedebakker, der findes saa mange af rundt omkring i Vestjylland.

Vilh. la Cour skriver: »Men udenfor Bosættelsesomraadet møder man øde Strækninger, som kun lokkede faa, dristige Udflyttere til sig. Det er Grænselbælterne, som skilte Tjodland fra Tjodland, og som ikke mindst af politiske Grunde længst muligt holdtes utilgængelige for omboende Folk.«

Disse Tomrum falder langs Fjorde, Aaer og Kær, altsaa i de eneste for Ernæringen tilgængelige Egne i Vestjylland. Tjodlandene er Vestjyllands gamle Heder og andre unyttige Jorder, Vestjyllands Ørkener. »Tomrummene« er den bebyggede Del.

Det ses, at Tingsognenes og -byernes Beliggenhed ogsaa vidner om min Opfattelses Rigtighed, de findes altid, hvor der efter den herskende Opfattelse ingen Bebyggelse skulde findes. Herredsskellenes Beliggenhed viser, at de er anlagte af naturlige Hensyn, og ikke af politiske. Tjodlandene med det dem omgivende Tomrum maa ligeledes opgives. De hører hjemme i Fantasiens Verden.